

к-14038
1295324

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

№ 150

ВЕЛИКА ЖОВТНЕВА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ
ТА ПИТАННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО І КОМУНІСТИЧНОГО
БУДІВНИЦТВА

48 коп.

Вісник Харківського університету, 1977, № 150, 1—104.

МІНІСТЕРСТВО
ВИЩОЇ
І СЕРЕДНЬОЇ
СПЕЦІАЛЬНОЇ
ОСВІТИ
УРСР

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ

№ 150

ВЕЛИКА ЖОВТНЕВА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ
ТА ПИТАННЯ СОЦІАЛІСТИЧНОГО І КОМУНІСТИЧНОГО
БУДІВНИЦТВА

ХАРКІВ
1977
ВИДАВНИЧЕ
ОБ'ЄДНАННЯ
«ВИЩА ШКОЛА»
ВИДАВНИЦТВО
ПРИ ХАРКІВСЬКОМУ
ДЕРЖАВНОМУ
УНІВЕРСИТЕТІ

Друкується за рішенням Вченої ради історичного факультету (протокол № 4 від 16 квітня 1976 року).

У статтях вісника йде мова про здійснення і розвиток Великої Жовтневої соціалістичної революції, зокрема про розв'язання аграрного питання на Україні; розглядається емблематика, народжена Жовтнем; висвітлюється авангардна роль робітничого класу в соціалістичному змаганні за побудову матеріально-технічної бази комунізму. Деякі статті присвячені проблемам радянського будівництва, впливові ідей Жовтня на робітничий рух у капіталістичних країнах та іншим питанням.

Призначений для науковців і спеціалістів.

Редакційна колегія:

С. М. Королівський, Б. К. Мигаль (відпов. секр.),

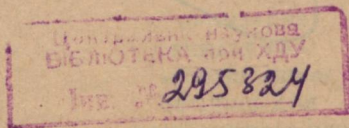
І. К. Рибалка, С. І. Сидельников (відпов. ред.),

І. Л. Шерман, Б. А. Шрамко.

Адреса редакційної колегії:

310003, Харків, 3, майдан Дзержинського, 4,
університет, історичний факультет. Тел. 40-17-66.

Редакція гуманітарної літератури
Зав. редакцією Г. І. Шинкаренко

Харківський державний університет, 1977.

СПРАВА ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ ЖИВЕ І ПЕРЕМАГАЄ

60-та річниця Великого Жовтня особлива. Вона осяяна живильною силою історичних рішень XXV з'їзду ленінської Комуністичної партії, який накреслив нові перспективи розвитку нашого суспільства. Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев на XXV з'їзді партії говорив: «У наших календарях записано: 1976-й рік — 59-й рік Великої Жовтневої соціалістичної революції. Це не просто слова. Сьогоднішні звершення радянського народу є пряме продовження справи Жовтня. Це є практичне втілення ідей великого Леніна. Цій справі, цим ідеям наша партія вірна і буде вірна завжди» [Л. І. Брежнев. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. К., Політвидав України, 1976, с. 5].

Велика Жовтнева соціалістична революція відкрила нову еру в історії людства — еру краху капіталізму і утвердження комунізму. У багатовіковій історії людства 60 років — невеликий відрізок часу. Але 1917—1977 рр. позначені корінними перетвореннями в нашому суспільстві. Народи Країни Рад покінчили з капіталізмом, побудували соціалістичне суспільство і успішно будують матеріально-технічну базу комунізму. Утворилася і швидко розвивається світова соціалістична система. Поглибилася загальна криза капіталізму і посилився світовий революційний процес. Розпалася габельна імперіалістична колоніальна система.

Вся історія Радянської країни — це продовження і розвиток початку за життя В. І. Леніна і заповіданої нам великої справи будівництва комунізму. За час, що минув після історичного залпу «Аврори», в нашій країні сталися велетенські зміни. Народжений у горнілі Жовтневих заграб, новий соціалістичний лад витримав усі випробування. Робітничий клас і трудове селянство, керовані Комуністичною партією, виявляючи небачений героїзм, відданість справі Жовтня, розгромили численних інтервентів і білогвардійців у роки громадянської війни, відстояли завоювання Великого Жовтня, створили умови для розгортання соціалістичного будівництва.

30 грудня 1922 р. на I Всесоюзному з'їзді Рад було утворено першу в світі багатонаціональну соціалістичну державу — Союз

Радянських Соціалістичних Республік. «Утворення Радянського Союзу,—говориться у постанові ЦК КПРС «Про підготовку до 50-річчя утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік»,—було одним з вирішальних факторів, що забезпечили сприятливі умови для перебудови суспільства на соціалістичних засадах, піднесення економіки і культури всіх Радянських республік, зміцнення оборонної могутності та міжнародних позицій багатонаціональної держави трудящих». Трудящі маси під керівництвом Комуністичної партії у відносно короткі строки відбудували народне господарство, зруйноване в роки імперіалістичної та громадянської воєн, здійснили соціалістичну індустріалізацію країни і колективізацію сільського господарства, досягли успіхів у проведенні культурної революції. Уже в передвоєнні роки в нашій країні було в основному побудовано соціалістичне суспільство.

Знаменними подіями в житті нашої багатонаціональної держави були возз'єднання українського народу в 1939—1945 рр., возз'єднання білоруського народу в 1939 році. У 1940 р. трудящі Латвії, Литви, Естонії в ході революційної боротьби відновили радянську державність; на основі вільного волевиявлення народів Латвійська, Литовська і Естонська республіки увійшли до складу Союзу РСР. Того ж року внаслідок возз'єднання молдавського народу Молдавська АРСР була перетворена в союзну республіку.

Безсмертний подвиг звершили трудящі Радянського Союзу в роки Великої Вітчизняної війни. У боротьбі з найнебезпечнішим ворогом людства вони не тільки відстояли честь і свободу Вітчизни, а й захистили світову цивілізацію. Перемога у Вітчизняній війні яскраво продемонструвала переваги соціалістичного суспільства і радянського державного ладу, велику життєву силу і непорушність Союзу РСР.

У післявоєнні роки радянський народ в небагато короткі строки досяг великих успіхів у розвитку народного господарства, соціалістичних суспільних відносин, науки, культури, збудував розвинуте соціалістичне суспільство, а нині успішно розв'язує завдання створення матеріально-технічної бази комунізму. Волею партії, творчим генієм і працею робітничого класу, колгоспного селянства і інтелігенції забезпечено неухильне зростання усіх галузей народного господарства, прискорення науково-технічного прогресу, інтенсивне нарощування економічного потенціалу Радянської держави. Більше ніж піввіку соціально-економічний розвиток нашої країни вимірюється п'ятирічками. Кожну з них ми по праву називаємо етапом великого історичного шляху, по якому Країна Рад підіймається в своєму русі до комунізму. Кожна п'ятирічка вписала свою неповторну сторінку в героїчний літопис трудових звершень радянського народу. Та особливо щедрою на віддачу була дев'ята. Характеризуючи її підсумки, Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев на грудневому (1975 р.) Пленумі Центрального Комітету нашої партії підкреслював: «Ми зробили хороший крок уперед. Якщо мати на увазі масштаби абсолютних приростів суспільного виробництва, то дев'ята п'ятирічка є най-

кращою п'ятирічкою в історії нашої країни. Наша Батьківщина стала ще багатшою, ще сильнішою. Радянські люди стали жити краще. А це — найвища оцінка діяльності партії» [див. «Радянська Україна», 1975, 31 грудня].

З п'ятирічки в п'ятирічку збільшувалися масштаби капітального будівництва. Тільки в роки дев'ятої п'ятирічки обсяг капіталовкладень становив понад 500 млрд. крб., що дало можливість ввести в дію близько 2 тис. великих підприємств і велику кількість об'єктів, оснащених сучасною технікою. Серед них такі, як Ленінградська атомна електростанція потужністю 2 млн. кіловат, домenna піч об'ємом 5 тис. куб. метрів на Криворізькому металургійному заводі, Красноярська ГЕС, введено в дію потужності по виробництву 38 млн. тонн мінеральних добрив на рік, розгорнулося будівництво Камського автомобільного заводу, Байкало-Амурської магістралі тощо.

За роки Радянської влади в нашій країні введено в дію близько 800 млрд. крб. основних виробничих фондів, більше половини з яких припадає на роки восьмої і дев'ятої п'ятирічок, що свідчить про могутню ходу розвинутого соціалістичного суспільства. Особливих успіхів досягнуто в розвитку промисловості. Тільки за 58 післяжовтневих років випуск промислової продукції зріс у 122 рази, а в промисловості, що виробляє засоби виробництва, — в 288 разів. Зокрема, машинобудівна і металообробна промисловість за цей час зросла в 1305 разів, хімічна — в 697 разів [«Народное хозяйство СССР в 1974 г.» Статистический ежегодник. М., «Статистика», 1975, с. 51]. Таких темпів розвитку промисловості не знала жодна країна в світі. Протягом 1950—1975 рр. у Радянському Союзі та інших країнах соціалістичної співдружності середньорічний приріст промислової продукції був вищим, ніж у розвинутих капіталістичних країнах, у два з лишком рази і становив відповідно 9,6 і 4,6%. Наша країна виробляє чавуну, сталі, залізної, марганцевої і хромової руди, нафти, вугілля, коксу, цементу, калійних солей і фосфорної сировини, мінеральних добрив, тракторів, тепло-возів і електровозів, бавовни більше, ніж будь-яка інша країна. Якщо в 1913 р. Росія дала лише 4% світової промислової продукції, то в 1974 р. — 25% [«СССР в цифрах в 1975 г.». Краткий статисторник. М., «Статистика», 1976, с. 49].

Радянська соціалістична індустрія спроможна нині розв'язувати найскладніші виробничі і технічні завдання, забезпечувати високі темпи розвитку всього народного господарства.

Значно зміцніло за роки п'ятирічок і сільське господарство. На полях 30 тис. колгоспів і 17,7 тис. радгоспів в 1974 р. працювало 2,2 млн. тракторів, 673 тис. зернових комбайнів, 1,4 млн. вантажних автомашин. Всі господарства забезпечено електроенергією. Тільки за 1965—1975 рр. енергоозброєність в сільському господарстві в розрахунку на одного працівника зросла у два рази. Завдяки здійсненню довготривалої програми переведення сільського господарства на сучасну індустріальну базу, меліорації і хімізації земель, а також самовідданий праці трудівників колгоспів і рад-

госпів валова продукція сільського господарства країни збільшилася в 3,5 раза. Коли протягом 1909—1913 рр. у царській Росії вирощувалося щороку 72,5 млн. т зерна, то в 1971—1975 рр. в Радянській країні — 182 млн. т. У 1974 р. в СРСР було вироблено 14,6 млн. т м'яса, 91,8 млн. т молока, що значно більше, ніж в до-революційні роки [«Народное хозяйство СССР в 1974 г.», с. 304, 314]. Соціалістичне сільське господарство уже нині задовольняє в основному потреби промисловості в сировині і запиту трудящих у продовольстві.

За роки Радянської влади досягнуто значного прискорення науково-технічного прогресу, підвищення ефективності суспільного виробництва, що має велике значення для розвитку всього народного господарства. Тільки в 1966—1974 роках освоєно виробництво і почато серійний випуск 22 тис. назв нових машин, устаткування і приладів, апаратів. Крім того, модернізовано більше 1,2 млн. верстатів, машин, обладнання. У 1975 р. в нашій країні вже було комплексно механізовано і автоматизовано 5439 підприємств і 65 тис. цехів, дільниць. Завдяки механізації і автоматизації, впровадженню НОПу продуктивність праці в 1974 р. підвищилася проти 1913 р. у промисловості в 34 рази, а в сільському господарстві — в 7 разів [«Народное хозяйство СССР в 1974 г.», с. 52, 153]. Внаслідок зростання продуктивності праці в промисловості було одержано 84% приросту продукції, в будівництві—78%, у сільському господарстві — 100%. З десятиріччя в десятиріччя поліпшувалась і якість промислової продукції. На 1 липня 1975 р. в соціалістичній промисловості країни державний Знак якості мали 25,7 тис. виробів [«Народное хозяйство СССР в 1974 г.», с. 152].

Вища мета партії — неухильне піднесення народного добробуту. Завдяки успішному здійсненню дев'яти радянських п'ятирічок відбулися величезні кількісні і якісні зміни в умовах, рівні і способі життя народних мас. Протягом життя одного покоління соціалізм забезпечив небачене зростання матеріального добробуту, освіти і культури всіх прошарків населення.

Основним джерелом народного споживання, джерелом народного багатства в нашій країні є національний доход. За роки Радянської влади він збільшився у 58 разів. При цьому дві третини національного доходу витрачається на задоволення все зростаючих потреб трудящих, а одна третина — на нагромадження. За 1940—1974 рр. реальні доходи на душу населення зросли у робітників в 3,3 раза, а у колгоспників — у 5,5 раза. Середньомісячна заробітна плата трудящих досягла в 1974 р. 141 крб. проти 96 крб. в 1965 році. Запроваджено гарантійну оплату праці колгоспників. Понад 44 млн. чоловік одержують пенсії, стипендії, допомогу та інші виплати із суспільних фондів споживання. Робітники і службовці тепер користуються двома вихідними днями на тиждень, тривалішими відпустками [«Народное хозяйство СССР в 1974 г.», с. 614].

Широко розгорнулося в Радянській країні житлове будівництво. Коли в 1950 р. поліпшили житлові умови 5,3 млн. чоловік, то

щороку в восьмій і дев'ятій п'ятирічках поліпшувало близько 11 млн. чоловік. На варті охорони здоров'я радянських людей стоїть велика кількість медичних працівників. На 10 тис. громадян у нас припадає 315 лікарів, що значно більше, ніж у США, Франції та інших розвинутих капіталістичних країнах. Щорічно мільйони трудящих відпочивають у санаторіях, будинках відпочинку, пансіонатах.

Великих успіхів досягнуто у здійсненні культурної революції. Радянські люди пишаються тим, що наша Батьківщина є країною передової науки і соціалістичної культури. У царській Росії дві третини її населення було неписьменним, а нині наш народ є найосвіченішим у світі. Завершується перехід до загальної середньої освіти. У народному господарстві працює 30 млн. висококваліфікованих спеціалістів. Розвиваються література, мистецтво, преса, працює розгалужена мережа театрів, клубів, будинків і палаців культури, бібліотек, музеїв.

Країна Рад не знає таких явищ, як скорочення виробництва, інфляція, безробіття. У капіталістичних країнах армія безробітних весь час зростає і в 1975 р. налічує 15 млн. чоловік. Ці факти ще раз підкреслюють переваги соціалістичного суспільства над капіталістичним.

На основі здобутків соціалізму, здійснення ленінської національної політики в СРСР народилося і зміцніло велике інтернаціональне братерство, склалися нові відносини людей праці — ленінська дружба народів, яка є рушійною силою розвинутого соціалістичного суспільства по шляху до комунізму. В умовах розвинутого соціалізму поглиблюється інтернаціоналізація всіх сфер суспільного життя в нашій країні. Цей процес є об'єктивним і дає змогу повністю використати переваги соціалістичного господарства для прискорення будівництва матеріально-технічної бази комунізму. Кожна республіка в своєму розвитку спирається на матеріальні ресурси всієї країни, економіка якої становить єдиний народногосподарський комплекс. З року в рік зміцнюються економічне співробітництво і взаємодопомога республік, вдосконалюються і зміцнюються економічні, культурні, наукові та інші зв'язки. Цьому сприяє соціалістичне змагання республік, областей, районів, підприємств, що в останній період набуло широкого розмаху. У дружній сім'ї невідомими стали всі союзні республіки. Сучасна Українська РСР — це республіка Дніпрогесу і Каховської ГЕС, республіка могутнього Донбасу і фабрик зерна — колгоспів і радгоспів, республіка світових наукових центрів на чолі з Академією наук УРСР. За роки Радянської влади випуск валової продукції промисловості зріс в 80 раз, а сільського господарства — в 3,5 раза. Величезних успіхів добилися й інші союзні республіки. Валова продукція промисловості Киргизької РСР збільшилася в 285 раз, Вірменської — в 266, Молдавської — 227, Казахської — в 208 раз тощо. Розквітла соціалістична за змістом і національна за формою культура союзних республік [«СРСР в цифрах в 1975 г.», с. 84].

КПРС, йдучи ленінським курсом, гідно виконує роль політичного вождя робітничого класу, всього народу. «Наша партія,— говорив Л. І. Брежнев на XXV з'їзді КПРС,— високо несе революційний прапор марксизму-ленінізму і пролетарського інтернаціоналізму, з честю здійснює свою історичну місію, безустанно бореться за торжество комуністичних ідеалів» [Л. І. Брежнев. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики, с. 75]. Народ глибоко розуміє політику партії і всім серцем підтримує її.

У нашій країні склалася нова історична спільність людей — радянський народ, в основі якої непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції при провідній ролі робітничого класу, дружба всіх націй і народностей.

Важливою особливістю радянського суспільства є соціалістичний демократизм. З найбільшою повнотою він втілюється у діяльності органів народної влади — Рад депутатів трудящих. Більшу половину депутатів у місцевих Радах і близько половини у Верховних Радах становлять робітники й колгоспники. Цей факт підтверджує висновок про те, що влада Рад є справді владою народу і для народу. Невід'ємною складовою частиною радянської політичної системи є громадські організації, які об'єднують майже все доросле населення країни. Збагачується зміст роботи профспілок, в рядах яких налічується 107 млн. чоловік. Надійним помічником партії був і є Ленінський комсомол, що охоплює 35 млн. чоловік. Беручи активну участь у роботі масових громадських організацій, радянські люди безпосередньо прилучаються до управління суспільством.

Ідеї Великого Жовтня знайшли свій вияв у зміцненні світової системи соціалізму, в перетворенні її у вирішальний фактор світового розвитку. Економічна й обороноздатна могутність соціалістичного табору і особливо Радянського Союзу є основою зміцнення миру в усьому світі. Спираючись на ленінську платформу мирного співіснування, XXIV з'їзд КПРС виступив з Програмою миру, яка вказала реальні шляхи до ліквідації «холодної війни», поставила чіткі завдання в боротьбі за зміцнення миру на землі. За останнє п'ятиріччя Радянський Союз досяг значних успіхів у боротьбі за утвердження принципів мирного співіснування у відносинах з капіталістичними країнами, за міцний мир, за послаблення, а в перспективі і усунення небезпеки нової світової війни.

Нині наша країна виконує завдання десятої п'ятирічки. Радянський народ під керівництвом Комуністичної партії добився значних успіхів уже на початку п'ятирічки. За дев'ять місяців 1976 р. обсяг промислової продукції зріс на 4,8% проти 4,3% за річним планом. Успіхами ознаменували початок п'ятирічки і трудівники сільського господарства. У державні засіки надійшло близько п'яти з половиною мільярдів пудів хліба. «Таким чином,— говорив Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев у промові на Пленумі ЦК КПРС 25 жовтня 1976 р.,— п'ятирічка почала-

ся добре. Господарський ритм 1976 р. забезпечує виконання завдань, поставлених партією. І це — не тільки економічний, а й політичний успіх» [«Радянська Україна», 1976, 26 жовтня].

Десята п'ятирічка — це новий етап соціально-економічного розвитку нашої країни. XXV з'їзд КПРС підкреслив, що головне завдання п'ятирічки полягає в послідовному здійсненні курсу Комуністичної партії на піднесення матеріального і культурного рівня суспільного виробництва, на підвищення його ефективності, прискорення науково-технічного прогресу, зростання продуктивності праці, всемірне поліпшення якості роботи в усіх ланках народного господарства [«Радянська Україна», 1976, 7 березня].

Керуючись настановами XXV з'їзду партії, жовтневого Пленуму (1976 р.) ЦК КПРС, п'ята сесія Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання прийняла Державний п'ятирічний план розвитку народного господарства СРСР на 1976—1980 рр., Державний план розвитку народного господарства СРСР на 1977 рік, Державний бюджет СРСР на 1977 рік. Згідно з цими документами народне господарство нашої країни має освоїти протягом десятої п'ятирічки понад 621 мільярд крб.; виробництво продукції промисловості зросте на 36%, продукції сільського господарства — на 16%, реальні доходи на душу населення підвищаться на 21%.

Одноставно схвалюючи рішення жовтневого Пленуму ЦК КПРС і п'ятої сесії Верховної Ради СРСР, робітники, колгоспники, радянська інтелігенція сповнені рішимості втілити план десятої п'ятирічки в життя, новими успіхами зустріти славну 60-ту річницю Великого Жовтня.

І. ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ І ЙОГО ВПЛИВ НА МІЖНАРОДНИЙ РОБІТНИЧИЙ РУХ

І. К. РИБАЛКА, д-р іст. наук

ВЕЛИКА ЖОВТНЕВА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ НА УКРАЇНІ В РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Велика Жовтнева соціалістична революція — найвеличніша подія, яка не має собі рівних по впливу на хід світової історії, зайняла видатне місце в радянській історіографії. З цієї найважливішої проблеми радянські історики створили багато наукових праць. Саме до стану вивчення Великого Жовтня є всі підстави віднести слова Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва, сказані ним на XXV з'їзді партії, про успіхи суспільних і, зокрема історичної, наук. «Серйозні досягнення, — говорив товариш Л. І. Брежнєв, — є у філософській, економічній, історичній науках, у вивченні соціальних і політичних проблем» [1].

Жовтнева революція принесла визволення від соціального й національного гніту всім народам Росії, в тому числі й українському. Саме перемога Великого Жовтня, здійснена під керівництвом Комуністичної партії на чолі з В. І. Леніним, встановлення Радянської влади й утворення Української Радянської держави, спільна боротьба й братерське співробітництво всіх радянських народів, їх величезна безкорислива допомога трудящим України, ленінська дружба народів забезпечили небачений розквіт Української РСР у сузір'ї радянських республік-сестер в складі могутнього Радянського Союзу. Зважаючи на епохальне значення Жовтневої революції в житті українського народу, дослідженням її ходу на Україні, як і по всій країні, пильно займаються радянські історики.

* * *

Першим істориком Великого Жовтня був В. І. Ленін. У його численних працях міститься глибока наукова характеристика всіх найважливіших проблем Жовтневої революції. Разом з тим у багатьох доповідях, промовах, статтях, телеграмах В. І. Леніна по-

ряд з загальнометодологічними настановами розглядається історія боротьби трудящих України за утвердження Радянської влади, дається конкретний аналіз співвідношення класових сил на Україні, національного руху, показується контрреволюційна суть українських буржуазних націоналістів та створеної ними Центральної ради.

Отже, геніальні праці В. І. Леніна разом з документами Комуністичної партії служать методологічною основою і багатющим джерелом фактичного матеріалу при вивченні Великої Жовтневої соціалістичної революції в СРСР і зокрема на Україні.

З перших років Радянської влади Комуністична партія й Радянський уряд піклувалися про розгортання історичних досліджень, про вивчення історії Великої Жовтневої соціалістичної революції. Як і в РРФСР, на Україні створювалися нові історичні установи. У 1922 р. в Харкові було засновано Інститут марксизму, який пізніше став видавати журнал «Під прапором марксизму». Того ж року в Харкові було організовано Комісію по вивченню історії Жовтневої революції і Комуністичної партії (більшовиків) України (Іспарт) при ЦК КП(б)У. Всеукраїнський Іспарт мав свої місцеві відділи (в кінці 1925 р. їх налічувалося 20). З 1922 р. по 1933 р. Іспарт видавав журнал «Літопис революції». Велике значення мало створення у 1920 р. Центрального архіву революції (тепер Центральний архів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР), який збирав, систематизував і зберігав документальні матеріали з історії революційного руху дожовтневого періоду і радянських часів.

Протягом 20-х — початку 30-х років про Жовтневу революцію і встановлення Радянської влади на Україні було зібрано багатий фактичний матеріал і написано чимало різноманітних досліджень. Поширеною формою історичних праць про Жовтень були тоді спогади учасників революційних подій. Їх автори, використовуючи свої власні враження, а також документи, повідомлення газет та інші матеріали, прагнули проаналізувати описувані події, дати їм належну оцінку. Серед цих творів на першому місці стоять праці видатних діячів Комуністичної партії і учасників революційних боїв за владу Рад на Україні М. О. Скрипника, В. П. Затонського, Є. Б. Бош, Г. І. Петровського, К. Є. Ворошилова, М. М. Майорова, В. О. Антонова-Овсієнка, І. Ю. Кулика та ін. [2]. Праці активних діячів періоду революції цінні, передусім, багатим фактичним матеріалом, відтворенням живої атмосфери тих буремних днів. Крім того, в них зроблено перші спроби проаналізувати хід революційних подій на Україні, розкрити розстановку і зміну співвідношення класових сил на різних етапах революції, з'ясувати і оцінити тактику більшовицьких партійних організацій і т. п. Велику увагу автори вказаних праць приділяли аналізу характеру і значення національного руху на Україні, викриттю антинародної суті буржуазно-націоналістичних партій і Центральної ради, характеристиці боротьби трудящих за владу Рад.

Діяльність професіональних істориків-марксистів на Україні в

20-х — на початку 30-х років зосереджувалася головним чином у республіканському Істпарті та його місцевих філіалах і створеній у 1931 р. на базі Українського інституту марксизму-ленінізму Всеукраїнській асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН), у складі якої працював і Інститут історії.

Історики-марксисты, ґрунтуючись на працях В. І. Леніна і ведучи запеклу боротьбу проти буржуазно-націоналістичних, меншовицько-есерівських та інших ворожих теорій, підготували й опублікували в цей час багато статей, брошур, збірників документів, матеріалів і спогадів, присвячених різним проблемам історії Жовтневої революції на Україні. Протягом 1922—1933 рр. Істпарт видав 57 книг журналу «Літопис революції», де вміщено немало цінних матеріалів і наукових статей з історії Жовтневої революції на Україні. Крім того, Всеукраїнський і місцеві істпарті підготували й опублікували понад 80 збірників спогадів, документів і статей, окремих нарисів та монографій, в яких чільне місце було відведено висвітленню питань боротьби за владу Рад як в цілому на Україні, так і в окремих місцевостях. Особливо багато літератури з історії Жовтневої революції на Україні було видано до п'ятиріччя і десятиріччя Великого Жовтня. Цим ювілеям були присвячені спеціальні випуски журналу «Літопис революції», численні збірники спогадів, статей і документів, окремі розвідки [3]. Автори здебільшого широко описували хід боротьби за владу Рад, діяльність більшовицьких партійних організацій у найбільших промислових і адміністративних центрах — Києві, Харкові, Катеринославі (тепер м. Дніпропетровськ), Одесі, Миколаєві, Вінниці, Єлисаветграді (тепер м. Кіровоград), Донбасі та в багатьох інших місцях.

У цей же час історики зробили перші спроби написати узагальнюючі праці з історії Комуністичної партії (більшовиків) України, з історії Жовтневої революції, ґрунтовно, з залученням досі не використовуваних архівних матеріалів проаналізувати окремі, найважливіші проблеми боротьби за Радянську владу на Україні. З'явилися нариси історії КП(б)У, написані М. М. Поповим та М. С. Воліним, праці Д. Ерде, В. І. Манілова, М. А. Рубача та ін. [4] з історії Жовтневої революції.

Становлення радянської історіографії Великого Жовтня відбувалося в запеклій боротьбі проти різних ворожих концепцій. На Україні історикам-марксистам доводилося боротися насамперед проти буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів історії і відвертих (М. С. Грушевський, Д. Дорошенко, В. В. Винниченко, П. О. Христюк та ін.), і тих, котрі маскувалися під марксистів (М. І. Яворський, О. Ю. Гермайзе й ін.).

Отже, протягом 20-х — початку 30-х років учасники революційних подій і наукові працівники нагромадили і частково узагальнили великий конкретно-історичний матеріал. У більшості праць утверджувалася ленінська концепція історії Жовтневої революції на Україні, в основному правильно намічалася схема розвитку революційної боротьби за владу Рад. Робітничий клас зображував-

ся як провідна сила соціалістичної революції, підкреслювалася керівна роль більшовицької партії. Центральну раду автори згаданих праць показали як буржуазно-націоналістичний орган, глибоко ворожий робітникам і селянам. В літературі того часу з'ясовувалися загальні закономірності й специфічні особливості соціально-економічної обстановки й революційного процесу на Україні. Особливо багато було зроблено по збиранню матеріалів і опису боротьби за Радянську владу на місцях — у великих містах, губерніях і частково повітах.

Однак поряд з певними успіхами історіографії Жовтневої революції на Україні 20-х — початку 30-х років були притаманні й слабкі сторони, істотні недоліки. Мало використовувалися архівні документи, бо фонди ще не були як слід упорядковані. У працях тих часів допускалися окремі неправильні твердження й помилки. Деякі автори недооцінювали, а інші надто переоцінювали специфічні особливості революції на Україні, неправильно визначали рушійні сили й характер Лютневої революції, ідеалізували діяльність деяких дрібнобуржуазних партій і Центральної ради, майже не висвітлювали соціалістичних перетворень кінця 1917 — початку 1918 років.

Велике значення для подолання помилок та недоліків і утвердження ленінської концепції історії Жовтневої революції мали видання творів В. І. Леніна, які здійснювалися в 20-х роках, і публікація багатьох документів Комуністичної партії, в тому числі документальних збірників з історії КП(б)У [5]. Дальшому розвитку радянської історичної науки на Україні, зокрема розгортанню досліджень з історії Жовтневої революції, сприяли викриття й ідейний розгром антинаукової схеми історії України М. Яворського, який маскував куркульсько-націоналістичну суть своїх поглядів за марксистською фразеологією. М. Яворський і його прихильники вважали, що на Україні для пролетарської революції умови ще не визріли, що революція 1917 р. була тут «національно-демократичною», а не соціалістичною. Вони заперечували керівну роль робітничого класу і Комуністичної партії в революції, її основною рушійною силою і гегемоном оголошували українську буржуазію, передусім «куркуля американського типу» — «фермера». Центральну раду оцінювали як «орган національної революції», а націоналістичну Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП) — як керівника цієї революції. В дискусії, організованій ЦК КП(б)У в травні 1930 р., у ряді статей, що публікувалися в пресі, антинаукова концепція Яворського була розвінчана.

* * *

Від середини 30-х і до середини 50-х років, тобто до XX з'їзду КПРС (лютий 1956 р.), фронт дослідження боротьби за владу Рад на Україні звузився, деякі питання (національний рух у 1917 р., тактика більшовиків щодо дрібнобуржуазних партій, діяльність багатьох місцевих більшовицьких парторганізацій і Рад та ін.)

почали випадати з поля зору дослідників, історичний процес зображувався не завжди правильно.

Однак і в цей період дослідження історії Жовтневої революції тривало. Значний вплив на нього справило видання в 1936 р. першого, а в 1943 р.— другого тома «Історії громадянської війни в СРСР», що провадилося за ініціативою М. Горького і відповідно до постанови ЦК ВКП(б) (1931 р.), а також «Короткого курсу історії ВКП(б)» (1938 р.). У передвоєнні роки публікувалися, переважно в журналах, окремі статті, невеликі добірки документів, хроніка подій 1917 року. Червоній гвардії на Україні 1917—1918 рр. було присвячено спеціальний збірник документів, видайний Інститутом історії в 1937 р. і перевиданий у 1939 році.

Протягом першого десятиріччя після Великої Вітчизняної війни проти фашистських загарбників (до 1956 р.) розробка проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні значно поживалася. Київські архівісти у 1947 р. видали збірник документів про боротьбу за Радянську владу на Україні в жовтні 1917 р.— січні 1918 р., де показувалися Жовтневі дні, боротьба з Центральною радою і Каледіним, проголошення і утвердження влади Рад [6]. Тоді ж був опублікований збірник документів, присвячений Харкову у Великій Жовтневій соціалістичній революції [7]. За 1951—1955 рр. вийшли в світ два великих томи документів і матеріалів про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні [8]. Підготували їх співробітники Центрального державного архіву Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР разом з архівістами всієї України під керівництвом С. М. Королівського.

Ширше розгорнулася й дослідницька діяльність. Важливим кроком вперед було видання в 1948 р. книги М. Супруненка «Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні» [9]. Вийшов і ряд інших його праць. Помітним явищем були також розвідка С. М. Королівського про I з'їзд Рад України [10], вступні статті до названих вище збірників документів та інші праці цього автора. У 1949 р. Інститут історії партії ЦК Компартії України видав збірник статей про боротьбу більшовицьких організацій України за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції [11]. В ньому висвітлюється роль партійних організацій у встановленні влади Рад на Київщині, Харківщині, в Донбасі, на Катеринославщині й Одещині. У розглядуваний час з'явилися також книги і статті з різних питань історії Жовтневої революції, (їх автори — В. М. Борщевський, М. Г. Гончаренко, Г. П. Лещенко, А. В. Лихолат, М. А. Рубач, П. К. Стоян, М. І. Супруненко та ін.), одна докторська (А. Л. Фрайман) і чимало кандидатських дисертацій (Б. Н. Барбер, П. І. Гарчев, І. В. Дьомкін, М. Я. Онуфрієнко, П. І. Павлюк, І. О. Пшук, М. Д. Свічарівська, А. І. Сендерський, Р. Г. Симоненко, Є. Т. Ширков та ін.).

Однак багато праць, які вийшли до XX з'їзду КПРС, мали серйозні недоліки. В них недостатньо показувалася роль В. І. Леніна і Комуністичної партії, не повною мірою висвітлювалася роль на-

родних мас, неправильно, по-суб'єктивістському оцінювалася або зовсім замовчувалася діяльність багатьох парторганізацій і видатних партійних і державних діячів, слабо аналізувалася соціально-економічна обстановка і т. п.

* * *

XX з'їзд КПРС відкрив нові широкі перспективи для розвитку історичної науки. За два десятиріччя, які минули відтоді, радянські історики, керуючись настановами Комуністичної партії, досягли величезних успіхів у розробці історії Великої Жовтневої соціалістичної революції в СРСР і зокрема на Україні. Збільшилося коло фахівців, що досліджують Жовтневу революцію, зросла їх кваліфікація. На Україні цією тематикою займаються співробітники Інституту історії партії при ЦК Компартії України, викладачі історичних кафедр університетів та інститутів, архівісти, економісти, юристи. При Інституті історії Академії наук УРСР є спеціальний відділ історії Жовтневої революції та громадянської війни, завідує яким академік М. І. Супруненко.

Для вивчення досвіду роботи істориків і координації їхньої науково-дослідницької діяльності в межах всієї країни при Президії Академії наук СРСР створена й успішно діє Наукова рада по комплексній проблемі «Велика Жовтнева соціалістична революція» під керівництвом академіка І. І. Мінца. Її членами є історики України: академік М. І. Супруненко, професор М. А. Рубач, беззмінно членом цієї Ради до самої смерті був С. М. Королівський. Ця Рада провела наукові сесії з різних проблем Жовтневої революції, причому дві з них відбулися на Україні. Аналогічна Наукова рада, яка координує дослідницьку діяльність по вивченню Жовтневої революції і громадянської війни на Україні, працює при Президії Академії наук УРСР (голова академік М. І. Супруненко).

Характерними рисами історіографії Жовтневої революції після XX з'їзду КПРС є величезне збільшення кількості написаних і опублікованих праць, зрослий науково-теоретичний рівень, розширення проблематики досліджень, солідніша й достовірніша джерельна база. Історики України, разом з істориками всього Радянського Союзу, при їх братній допомозі, спираючись на праці В. І. Леніна і документи Комуністичної партії, роблять все, щоб глибоко і правдиво відтворити героїчну боротьбу трудящих України, керованих комуністами, за перемогу соціалістичної революції. Інтенсивному дослідженню проблем боротьби за владу Рад особливо сприяли такі знаменні дати, як 40-річчя, а потім 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Величезне значення для піднесення рівня історичних досліджень взагалі й вивчення Великого Жовтня зокрема мало видання п'ятого, Повного зібрання творів В. І. Леніна, куди ввійшло багато доти не друкованих ленінських праць. Розширенню роботи в галузі наукового з'ясування й правильного висвітлення боротьби за встановлення Радянської влади на Україні сприяли створення нових узагальнюючих праць з історії Комуністичної

партії, радянського періоду історії СРСР і Великої Жовтневої соціалістичної революції, зокрема книги першої третього тому багатотомної історії КПРС і тритомної праці академіка І. І. Мінца, за яку автор удостоєний Ленінської премії [12], а також публікація збірників документів з історії Жовтня.

Як і науковці всього СРСР, історики й архівісти України насамперед взяли за виявлення, систематизацію і публікацію документів та матеріалів. У 1957 р. Центральний державний архів Жовтневої революції УРСР під керівництвом С. М. Королівського підготував і опублікував тритомний збірник документів і матеріалів, присвячений здійсненню Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, загальним обсягом понад 185 друківаних аркушів [13]. У цьому збірнику вміщено найважливіші архівні й друковані документи й матеріали, які висвітлюють всі найголовніші питання боротьби за встановлення й утвердження Радянської влади на Україні та перші соціалістичні перетворення. Тоді ж у 17 областях (із 25) обласні державні і партійні архіви підготували місцеві збірники [14], куди ввійшли документи про розвиток революційних подій 1917 р. на місцях.

Розгорнулася також публікація спогадів. У 1957 р. Інститут історії партії при ЦК Компартії України й Інститут історії Академії наук УРСР видали про боротьбу за перемогу Радянської влади на Україні збірник, куди ввійшло 39 спогадів активних учасників революційної боротьби — Г. І. Петровського, В. П. Затонського, Я. Б. Гамарника, А. В. Іванова, О. Г. Горбачова, С. Ф. Буздаліна, Р. Я. Терехова, С. І. Гопнер, С. Л. Козюри, А. І. Буценка та ін. [15]. До 50-річчя Великого Жовтня Інститут історії партії при ЦК Компартії України опублікував у 1967 р. великий збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни на Україні [16].

У 1957 р. і пізніше виходили спогади учасників боротьби за владу Рад на Київщині, Катеринославщині, Чернігівщині, Одещині, на Поділлі, в Криму та в інших місцевостях [17].

Керуючись марксистсько-ленінською методологією і спираючись на широку документальну базу, історики за минулі двадцять років написали немало ґрунтовних праць з історії Жовтневої революції на Україні. Інститут історії Академії наук УРСР двічі, у 1957 р. і в 1967 р., видавав колективну працю — другий том «Історії Української РСР», де систематично висвітлювався славетний шлях, пройдений українським народом за роки Радянської влади. У перших двох розділах цієї узагальнюючої праці, а також у спеціальній монографії [18], що вийшла в 1957 р., М. І. Супруненко дає історично правдиву картину героїчної боротьби трудящих під проводом Комуністичної партії за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади на Україні. Плідно працював над розробкою проблем Жовтня С. М. Королівський. З 1956 р. він опублікував близько 15 праць, у яких на багатому документальному матеріалі дослідив і висвітлив важливі питання — про утворення Української Радянської держави, про першу Всеукраїнську селян-

ську конференцію, про червневі демонстрації 1917 р. на Україні, про боротьбу трудящих України проти заколоту Корнілова, про більшовизацію Рад на Україні в 1917 р. та ін. С. М. Королівський видав також перероблену і доповнену працю про I з'їзд Рад України [19], узагальнюючу доповідь про зміст своїх опублікованих праць з питань історії і археології Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні [20].

Серйозним успіхом радянських істориків стало створення першої в нашій історіографії великої узагальнюючої фундаментальної праці з історії соціалістичної революції на Україні [21]. Вона підсумовує й узагальнює досягнення Радянської науки і на цій основі всебічно висвітлює боротьбу за перемогу Великого Жовтня як у цілому на Україні, так і в окремих місцевостях. Авторам основних розділів цієї праці М. І. Супрунєнко, М. А. Рубачу, С. М. Королівському, М. Г. Гончаренку і О. Й. Щусь була присуджена Державна премія УРСР 1969 року.

Певним кроком вперед у дослідженні окремих питань історії Жовтневої революції є перший том тритомної праці «Українська РСР в період громадянської війни», написаний колективом авторів і виданий Інститутом історії партії при ЦК Компартії України в 1967 р. Важливе значення для історіографії Жовтня в УРСР матиме видання п'ятого тому історії Української РСР, присвяченого Жовтневій революції і громадянській війні. Його готує Інститут історії Академії наук УРСР, залучивши значну кількість істориків республіки.

Багато оригінальних, цікавих статей про різні питання боротьби за перемогу соціалістичної революції містять Українська Радянська Енциклопедія і Радянська Енциклопедія історії України, що вийшли в останні роки.

Значним внеском в історіографію Жовтневої революції є численні збірники наукових статей і доповідей, видані Інститутом історії Академії наук УРСР, Інститутом історії партії при ЦК Компартії України, історичними факультетами та кафедрами історії КІРС Харківського, Київського, Одеського та інших університетів і педагогічних інститутів республіки до 40-річчя, а потім і 50-річчя Великого Жовтня і в подальші роки. У статтях згаданих збірників, а також у тих, які опубліковано в «Українському історичному журналі» (виходить з 1957 р.), піднімається і на значному конкретно-історичному матеріалі розв'язується велике коло питань з історії Жовтневої революції на Україні. Серед збірників, присвячених 40-річчю Жовтня, тематичною цілеспрямованістю, змістовними статтями звертають на себе увагу наукові записки історичного факультету Харківського державного університету ім. О. М. Горького й Інституту історії Академії наук УРСР [22]. На великому документальному матеріалі досліджуються важливі питання Жовтневої революції у збірнику, виданому Інститутом історії Академії наук УРСР в 1973 році [23].

Історики України широко досліджують участь трудящих окремих місцевостей у боротьбі за перемогу Радянської влади, причо-

му в плані з'ясування на конкретному місцевому матеріалі загальних закономірностей і процесів, які відбувалися в цілому в країні, і виявлення місцевої специфіки. Заслужують на увагу, зокрема, монографії В. І. Астахова і Ю. Ю. Кондуфора, В. Я. Борщевського, М. Г. Гончаренка, Б. І. Корольова і М. Кравчука, С. К. Мельника, П. К. Надінського, П. М. Шморгуна та інших, присвячені здійсненню Жовтневої революції в найважливіших промислових та адміністративних центрах і районах — у Харкові, Києві, Донбасі, Катеринославі, на півдні України, в Криму та ін. [24]. Надзвичайно цінний місцевий матеріал про боротьбу за Радянську владу в багатьох містах, селищах і селах можна знайти у 26-тому виданні історії міст і сіл Української РСР.

Керівником і організатором Жовтневої революції були Комуністична партія і її вождь В. І. Ленін. У 1957 р. в одному томі, а в 1969 р. в двох томах Інститут історії партії при ЦК Компартії України видав збірник праць В. І. Леніна про Україну [25], з яких постає величний образ вождя, великого друга й наставника трудящих України. У колективній монографії [26] і працях окремих авторів (Б. М. Бабія, О. А. Бородіна і М. М. Матвійчука, М. О. Буцька, С. М. Королівського, М. І. Куліченка, А. В. Лихолата, І. Д. Назаренка, Г. М. Мултиха, У. І. Рядніної, О. Т. Юрченка та ін.) на конкретних матеріалах показується, як В. І. Ленін безпосередньо спрямовував діяльність більшовиків, всіх трудящих України в період боротьби за владу Рад, подавав їм неocenенну допомогу й підтримку.

Активно вивчають історики діяльність більшовицьких партій, них організацій України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. Інститут історії партії при ЦК Компартії України і Архівне управління УРСР в 1957 р. і 1962 р. опублікували три збірники документів і матеріалів про діяльність більшовиків України в указаний час [27]. Колектив авторів Інституту історії партії при ЦК Компартії України підготував і в 1961 р. видав «Нариси історії Комуністичної партії України» (друге видання було в 1964 р., третє — в 1971 р.). У VII і VIII розділах «Нарисів» на великому колі історичних джерел (багато з них введено до наукового обігу вперше) глибоко висвітлюється боротьба більшовицьких організацій за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні. Дослідженню цієї ж проблеми в цілому присвячені дві узагальнюючі монографії У. І. Рядніної та Г. М. Мултиха і У. І. Рядніної [28]. Крім праць загального характеру, написано й опубліковано велику кількість статей, брошур, книг, дисертацій про діяльність місцевих більшовицьких організацій або про певну галузь партійної роботи (автори — М. Беспалко, В. І. Ваткевич, А. М. Васильков, Ю. М. Гамрецький, П. Я. Голуб, О. В. Гужва, О. Є. Іваненко, Т. М. Колішер, М. І. Куліченко, М. А. Мацегора, Г. М. Мултих, Ф. К. Павлюченко, І. І. Печериця, Ю. Н. Розенфельд, Г. І. Сьомін, В. М. Чуприна, Н. М. Якупов та ін.). Найціннішим є збірник статей, виданий Інститутом історії партії при

ЦК Компартії України в 1957 році [29]. Багато цікавих матеріалів, присвячених діяльності місцевих більшовицьких партійних організацій в період підготовки й проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції, міститься у нарисах історії обласних партійних організацій — Київської, Харківської, Одеської, Чернігівської та інших.

Провідною й керівною силою Жовтневої революції був робітничий клас. Збройна боротьба робітників проти військових сил Тимчасового буржуазного уряду, Центральної ради й кадетсько-каледінської контрреволюції широко висвітлюється в багатьох роботах. Порівняно інтенсивно історики розгорнули дослідження страйкового руху робітників, діяльності фабрично-заводських комітетів і профспілок (Д. І. Бельфор, А. П. Гриценко, А. М. Лисецький, Р. Парфенов, Н. Шумихін та ін.) і інших питань життя й боротьби робітників у 1917 році. Серед цих праць виділяються книги А. П. Гриценко про фабзавкоми і робітничий клас України у Жовтневій революції [30].

Надійними союзниками пролетаріату в соціалістичній революції були бідні селяни, підтримувало його і все трудяще селянство. Революційний рух селянства України проти поміщиків, Тимчасового уряду й Центральної ради за встановлення Радянської влади відображали такі радянські історики, як А. А. Вовк, С. Х. Каган, В. Н. Немченко, П. Ф. Решодько, М. А. Рубач та ін. Окремі праці, в основному статті, присвячено союзів робітничого класу з селянством. Серед них слід відзначити спеціальний збірник статей, підготований групою істориків України [31].

Велика роль у збройній боротьбі за владу Рад належала робітничій Червоній гвардії, революційним солдатам і матросам. Організація і бойова діяльність червоногвардійських загонів на Україні широко досліджена С. М. Ковбасюком, Х. В. Лук'яновим, М. Я. Онуфрієнком, П. І. Павлюком, А. І. Сендерським та ін. Зокрема велику монографію про Червону гвардію на Україні написав П. І. Гарчев [32]. Серйозно вивчається також революційна боротьба солдатів Південно-Західного і Румунського фронтів та моряків Чорноморського флоту. В цьому питанні значну роботу виконали П. Я. Голуб, Н. М. Гречанюк і П. І. Попов, Є. І. Істрати, А. Г. Ткачук, М. С. Френкін, Н. М. Якупов та ін. [33].

У працях ряду авторів — І. І. Белякевича, П. М. Калениченка, І. М. Кулінича, І. Д. Очака, П. С. Соханя, А. Д. Ярошенка та інших — йдеться про міжнародну солідарність трудящих, зокрема про участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за перемогу Жовтневої революції на Україні [34].

У післявоєнні роки і особливо після XX з'їзду КПРС історики, юристи й економісти України, на відміну від 20—30-х років, стали велику увагу звертати на перший етап радянського будівництва, показуючи злам старого експлуататорського і створення нового державного апарату, революційних і соціалістичних перетворень в економіці й культурі. Близько тридцяти праць (Ю. М. Гамрецького, М. Г. Гончаренка, С. М. Королівського, В. Г. Лисенко,

В. М. Терлецького, Ж. П. Тимченко, К. К. Шияна, О. Й. Щусь та ін.) присвячені вивченню історії Рад на Україні в 1917 р. — їх утворенню, більшовизації, ролі в боротьбі за перемогу соціалістичної революції, взяттю ними влади і діяльності як органів диктатури пролетаріату. Так, Ю. М. Гамрецький написав працю про Ради робітничих депутатів у період двовладдя, а Ю. М. Гамрецький, Ж. П. Тимченко і О. Й. Щусь велику узагальнюючу монографію про Ради України в 1917 році [35].

Серед праць, у яких досліджується боротьба за робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні в кінці 1917 — на початку 1918 рр., виділяються книги П. П. Гудзенка й І. Ш. Черномаза [36]. Важливе значення має також спеціальний збірник документів, присвячений цій проблемі [37]. Найґрунтовнішим дослідженням з питань аграрних перетворень на Україні в період проведення Жовтневої революції є книга М. А. Рубача [38]. Зроблено перші кроки й у вивченні соціалістичних перетворень в галузі культури на Україні в кінці 1917 — на початку 1918 рр. (праці Є. П. Бондар, І. Д. Золотоверхого, М. П. Рудько, А. І. Щербак та ін.). Досліджуються також проблеми розвитку національного руху на Україні в 1917 р. і здійснення ленінської національної політики в ході радянського будівництва (автори праць С. М. Королівський, І. Ф. Курас, В. Ю. Маланчук, М. І. Куліченко, А. В. Лихолат, В. А. Чирко та ін.) [39].

В останні десятиріччя розгорнулося вивчення впливу Великої Жовтневої соціалістичної революції і розвитку революційного руху на західноукраїнських землях — у Східній Галичині, на Буковині і Закарпатті, які в 1917 р. перебували під гнітом Австро-угорської монархії (автори праць Н. П. Аженов, О. Ю. Карпенко, І. І. Компанієць, В. Ю. Маланчук, І. М. Мельникова, М. В. Троян, В. В. Усенко, К. Г. Ципко, Ф. П. Шевченко та ін.) [40]. З'явилися також праці про агресивну політику міжнародного імперіалізму щодо Радянської країни в 1917—1918 рр. і дипломатичну діяльність Української РСР [41].

Характерною рисою розвитку історіографії Жовтневої революції останнього часу є збільшення уваги істориків до узагальнення, підсумування й критичного аналізу наукової літератури. У 1962 р. Ю. Гамрецький захистив спеціальну кандидатську дисертацію, присвячену радянській історіографії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. Опубліковано багато історіографічних оглядів літератури, що стосується даної проблеми в цілому і її окремих питань (автори Ю. М. Гамрецький, П. М. Денисовець, Б. М. Зав'ялов, Н. В. Комаренко, І. Ф. Курас, С. М. Королівський, С. І. Кушова, В. В. Мусієнко, М. А. Рубач, В. П. Сидоренко, М. І. Супруненко, І. Ш. Черномаз, І. Л. Шерман та ін.).

Радянські історики, керуючись марксистсько-ленінською методологією і ґрутуючись на широкому колі різноманітних архівних і друкованих джерел, в усіх своїх працях прагнуть глибоко висвітлити керівну роль Комуністичної партії, її вождя В. І. Леніна в організації Великої Жовтневої соціалістичної революції,

боротьбі за перемогу Радянської влади на Україні, велику революційну перетворюючу діяльність широких трудящих мас. Жовтнева революція показується як корінний перелом у житті усіх народів нашої країни, в тому числі й українського. Через усі праці червоною ниткою проходить ідея величезного значення ленінської дружби народів, революційної єдності російського та українського народів у Жовтневій революції та велике значення цієї єдності для всієї долі українського народу. Боротьба за Радянську владу на Україні зображується як складова частина триумфального ходу Радянської влади по всій країні.

Отже, радянська історіографія має значні досягнення в дослідженні історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. Однак радянські історики свідомі того, що зроблено далеко не все для всебічного та глибокого відображення цієї величезної події. Вони докладають зусиль, щоб Великий Жовтень на Україні був показаний у всій своїй величчї і значимості, щоб героїзм трудящих, керованих Комуністичною партією, виявлений ними у боротьбі за владу Рад, був завжди захоплюючим взірцем для майбутніх поколінь.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва 24 лютого 1976 року.— «Радянська Україна», 1976, 25 лютого.

2. Скрипник М. О. Начерк історії пролетарської революції на Україні.— «Червоний шлях», 1923, № 1, 2, 3, с. 7—12; 1—7; 21—36. Скрипник М. О. Статті й промови. Т. 1. Пролетарська революція на Україні. Харків, 1930. 245 с. Затонський В. Октябрь 1917 года в Киеве.— «Коммунист», 1920, № 3, с. 15—19. Затонський В. Уривки спогадів про українську революцію.— «Літопис революції», 1929, № 4, с. 139—172, № 5—6, с. 115—141. Петровский Г. Очерк из Октябрьской революции в Донбассе.— «Летопись революции», 1922, № 1, с. 59—62. Ворошилов К. Е. Из недавнего, бесконечно далекого прошлого. (Октябрьские дни в Луганске).— В зб.: Октябрь 1917 года. Статьи и воспоминания. Ростов-на-Дону, 1922, с. 1—64. Бош Е. Национальное правительство и Советская власть на Украине. М., «Коммунист», 1919, 51 с. Бош Е. Год борьбы. Борьба за власть на Украине с апреля 1917 г. до немецкой оккупации. М.-Л., 1925. 224 с. Майоров М. Из истории революционной борьбы на Украине (1914—1919). К., 1922. 171 с. (Харків). 1928. 173 с. Кулик І. Огляд революції на Україні. Част. перша, Березень 1917 р.— квітень 1918 р. Харків, 1921. 63 с. Антонов-Овсеенко В. А. Записки о гражданской войне, т. 1. М., 1924. 278 с.

3. Октябрьская революция. Первое пятилетие. Харьков, 1922. 40 с. Пять лет. Сборник статей и воспоминаний, посвященных пятой годовщине Октябрьской революции. Харьков, 1922. 111 с. Пятая годовщина Октябрьской революции (1917—октябрь 1922). Екатеринослав, изд. Екатеринославского губкома КП(б)У, 1922. 211 с. 1917 год в Харькове. Сборник статей и воспоминаний. «Пролетарий», 1927. 275 с. Октябрь на Одешине. 1917—1927. Одесса, Одесская Окружная Октябрьская комиссия и истпартотдел окркома КП(б)У, 1927. 356 с. 1917 год на Киевщине. Хроника событий. Госиздат Украины, 1928. 412 с. Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей. Изд. Днепропетровского истпарт и Окружной комиссии по проведению 10-летия Октябрьской революции, 1927. 292 с. Жовтень на Миколаївщині. Нарис з історії класової боротьби 1917—1920 рр. на Миколаївщині. Миколаїв, 1927. 77 с. Щербakov В. Жовтнева революція і роки громадянської війни на Чернігівщині. Чернігів, 1927. 212 с. Тарнопольський Л., Федулкін С. Жовтень на Вінничині. Вінниця. Ювілейна комісія по проведению 10-річчя

Жовтневої революції, 1927. 164 с. Ідлін І. Боротьба за Жовтень на Прилуччині. Прилуки, 1927. 76 с.

4. Попов М. М. Нарис історії Комуністичної партії (більшовиків) України. Харків, «Пролетар», 1927. 297 с. Попов Н. Октябрь на Украине.— «История пролетариата СССР». Сборник № 1(17). М., 1934, с. 3—46. Волин М. Історія КП(б)У в стислому нарисі. Харків, «Пролетар», 1929. 196 с. Эрлэ Д. Годы бури и натиска. Книга I. На Левобережье. 1917 год, Харьков, 1923. 126 с. Эрлэ Д. Революция 1917 года на Украине. От керенщины до немецкой оккупации. «Пролетарий», 1927. 211 с. Манилов В. Из истории взаимоотношений Центральной рады с Временным правительством (к июльским событиям 1917 г.).— «Летопись революции», 1927, № 3, с. 7—25; 4, с. 7—31; 5—6, с. 67—99; 1928, № 1, с. 65—85. Рубач М. К истории конфликта между Совнаркомом и Центральной радой (Декабрь 1917 г.).— «Летопись революции», 1925, № 2, с. 53—85.

5. КП(б)У в резолюциях ее съездов и конференций. Харьков, «Пролетарий», 1927. 427 с. Історія КП(б)У в матеріалах і документах. Випуск другий, 1917—1920 рр. Харків. Партвидав ЦК КП(б)У, 1934. 691 с.

6. Перемога Радянської влади на Україні (Жовтень 1917— січень 1918 р.). Збірник документів. К., Укрполітвидав, 1947. 158 с.

7. Харьков в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов. Февраль—декабрь 1917 г. Харьков, Харьк. книжн.-газ. изд-во, 1947. 260 с.

8. Подготовка Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. Сборник документов и материалов. К., Госполитиздат УССР, 1955. 942 с. Победа Великой Октябрьской социалистической революции и установление Советской власти на Украине. Сборник документов и материалов. К., Госполитиздат УССР, 1951. 512 с.

9. Супруненко М. Велика Жовтнева соціалістична революція на Україні. К., Укрполітвидав, 1948. 118 с.

10. Королівський С. Перший з'їзд Рад України. К., Укрполітвидав, 1947. 118 с.

11. Більшовицькі організації України в боротьбі за перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції. Збірник статей. К., Укрполітвидав, 1949. 228 с.

12. История Коммунистической партии Советского Союза. М., Госполитиздат, 1959. 743 с. История СССР. Эпоха социализма. М., Госполитиздат, 1957. 772 с. История Коммунистической партии Советского Союза. Т. 3. Книга первая (март 1917— март 1918). М., Госполитиздат, 1967. 607 с. Минц И. И. История Великого Октября. Т. I. М., «Наука», 1967. 932 с.; т. 2, М., «Наука», 1968. 1152 с.; т. 3, М., «Наука», 1973. 1008 с.

13. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине. Февраль 1917— апрель 1918 гг. Сборник документов и материалов в трех томах, тт. 1, 2, 3. К., Госполитиздат УССР, 1957. 1008 с.; 730 с.; 995 с.

14. Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917— февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., Госполитиздат УССР, 1957. 660 с. Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов. Февраль 1917— апрель 1918 г. Харьков, Харьк. обл. изд-во, 1957. 546 с. Борьба за власть Советов в Донбассе. Сборник документов и материалов. Сталино, Обл. изд-во, 1957. 406 с. Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов. Днепропетровск, Обл. изд-во, 1957. 378 с. Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине. Сборник документов. Николаев, 1957. 302 с. Борьба за Советскую власть в Крыму. Документы и материалы. Т. 1 (март 1917—апрель 1918 г.). Симферополь, Крымиздат, 1957. 320 с.

15. Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., Держполітвидав УРСР, 1957. 582 с.

16. Незабутні роки. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни на Україні. К., Держполітвидав УРСР, 1967. 605 с.

17. Великий Жовтень на Київщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., Держполітвидав УРСР, 1957. 354 с.

Харьков в 1917 году. Воспоминания активных участников Великой Октябрьской социалистической революции. Харьков, Харьк. обл. изд-во, 1957. 182 с. Борці за Жовтень розповідають. (Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині). Дніпропетровськ, Дніпропетровськ. обл. вид-во, 1957, 115 с. Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині. Збірник спогадів учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни. Чернігів, Облвидав, 1958. 306 с. Незабутні дні. Збірка спогадів учасників боротьби за встановлення Радянської влади на Одещині (березень 1917 — січень 1918). Одеса, Облвидав, 1957. 123 с. В боях за Жовтень. Спогади учасників революційної боротьби на Поділлі. Хмельницьк. облвидав, 1958. 230 с.

18. Супруненко М. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. К., Держполітвидав УРСР, 1957. 104 с.

19. Королівський С. Перший з'їзд Рад України. К., Держполітвидав УРСР, 1957. 102 с.

20. Королівский С. М. Вопросы истории и археографии Великой Октябрьской социалистической революции на Украине. Харьков, 1969. 133 с.

21. Победа Советской власти на Украине. М., «Наука», 1967. 580 с.; Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, тт. 1—2, К., «Наукова думка», 1967. 390 с.; 462 с.

22. Учені записки (Харківський держ. університет), т. 89. Труды історичного факультету, т. 6. Харків, 1957. 445 с. З історії боротьби за встановлення Радянської влади на Україні. Наукові записки (Інститут історії Академії наук УРСР), 1957, № 11. 212 с.

23. Великий Жовтень і громадянська війна на Україні. К., «Наукова думка», 1973. 254 с.

24. Астахов В., Кондуфор Ю. Пролетариат Харькова в борьбе за победу Октября. Харьков, Харьк. обл. изд-во, 1957. 180 с. Шморгун П., Корольов Б., Кравчук М. Київ у трьох революціях. К., 1963. 152 с. Гончаренко Н. Октябрь в Донбассе. Луганск, Луганск. областное изд-во, 1961. 272 с. Гончаренко Н. Борьба за укрепление власти Советов в Донбассе, Луганск, Луганск. обл. изд-во, 1963. 210 с. Гончаренко Н. В битвах за Октябрь. Донецк, «Донбасс», 1974. 254 с. Борщевський В. Робітники Катеринослава в дні Жовтня. Дніпропетровськ, Дніпропетровськ. книжк. вид-во, 1961. 156 с. Борщевский В. Я. Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции. Части I и II. Днепрпетровск, 1962. 240 с.; 172 с. Мельник С. К. Перемога Радянської влади на півдні України (березень 1917 — березень 1918 рр.). К., Вид-во Київськ. ун-ту, 1966. 190 с.; Надинский П. Н. Очерки по истории Крыма, ч. II (1917—1920). Симферополь, Крымиздат, 1957. 303 с.

25. В. І. Ленін про Україну. К., Держполітвидав УРСР, 1957. 732 с. В. І. Ленін про Україну. Ч. I і II. К., Політвидав України, 1969. 720 с.; 760 с.

26. В. І. Ленін і перемога Жовтневої революції на Україні. К., Політвидав України, 1967. 419 с.

27. Більшовики України, в боротьбі за встановлення Радянської влади (Жовтень 1917 — січень 1918 р.). Документи. К., Держполітвидав УРСР, 1957. 125 с. Большевицкие организации Украины в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции (март—ноябрь 1917 г.). Сборник документов и материалов. К., Политиздат УССР, 1957. 980 с. Большевицские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 г.). Сборник документов и материалов. К., Политиздат УССР, 1962. 755 с.

28. Рядніна У. І. Більшовицькі організації України в Жовтневій революції. К., Держполітвидав УРСР, 1958. 410 с. Мултих Г., Рядніна У. Комуністична партія — натхненник і організатор перемоги соціалістичної революції на Україні. К., Держполітвидав УРСР, 1957. 82 с.

29. Більшовики України в боротьбі за перемогу Жовтневої революції і встановлення Радянської влади (березень 1917 — лютий 1918 р.) Збірник статей. К., Держполітвидав УРСР, 1957. 411 с.

30. Гриценко А. П. Робітничі фортеці соціалістичної революції. Фабзавкоми України в період підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції. К., Держполітвидав УРСР, 1957. 104 с.

лістичної революції. Березень 1917 — січень 1918 р. К., «Наукова думка», 1965. 198 с. Гриценко А. П. Робітничий клас України у Жовтневій революції (березень 1917 — січень 1918 р.). К., «Наукова думка», 1975. 240 с.

31. Комуністична партія — організатор і натхненник союзу робітничого класу і селянства. Збірник статей. Київ, Держполітвидав УРСР, 1957. 342 с.

32. Гарчев П. І. Червона гвардія України у Жовтневій революції. Харків, вид-во Харк. ун-ту, 1969. 268 с.

33. Голуб П. А. Солдатские массы Юго-Западного фронта в борьбе за власть Советов (март 1917 — февраль 1918). К., Госполитиздат УССР, 1958. 253 с. Гречанюк Н. М. и Попов П. И. Моряки Черноморского флота в борьбе за власть Советов. Симферополь, 1957. 186 с. Истраты Е. И. Демократическое движение за мир на Румынском фронте в 1917 году. Кишинев, «Штиница», 1973. 148 с. Ткачук А. Г. Революционное движение в армиях Юго-Западного и Румынского фронтов накануне и в период Великого Октября. Львов, 1968. 176 с. Френкин М. С. Революционное движение на Румынском фронте 1917—1918 гг. М., 1965. 181 с; Якупов Н. М. Борьба за армию в 1917 году. М., «Мысль», 1975. 294 с.

34. Калениченко П. М., Кулінич І. М., Сохань П. С. Під єдиним прапором. Участь зарубіжних інтернаціоналістів у боротьбі за встановлення Радянської влади на Україні. К., т-во «Знання», 1966. 48 с. Зарубіжні інтернаціоналісти в рядах борців за владу Рад на Україні (1917—1920 рр.). К., «Наукова думка», 1967. 343 с.

35. Гамрецький Ю. М. Ради робітничих депутатів на Україні в 1917 році (період двовладдя). К., «Наукова думка», 1966. 217 с. Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. І. Ради України в 1917 р. (Ліпень — грудень 1917 р.). К., «Наукова думка», 1974. 342 с.

36. Гудзенко П. П. Соціалістична націоналізація промисловості в Українській РСР. 1917—1920 рр. К., 1965. 340 с; Черномаз І. Ш. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством. Март 1917 — март 1918. Харьков, Изд-во Харьк. ун-та, 1958. 170 с; Черномаз І. Ш. Перші соціалістичні перетворення в промисловості України 1917—1918 рр. Вид-во Харк. ун-ту, 1967. 216 с.

37. Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник документів і матеріалів. (Березень 1917 — березень 1921 р.). К., Вид-во АН УРСР, 1957. 758 с.

38. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. К., Изд-во АН УССР, 1956. 458 с.

39. Короливский С. М. Украинское национальное движение в период подготовки и проведения Октябрьской революции. — «История СССР», 1965, № 5, с. 3—24. Курас І. Ф. В. І. Ленін і національно-визвольний рух трудящих України в Жовтневій революції. Вид-во Київськ. ун-ту, 1971. 144 с. Лихолат А. В. Здійснення ленінської національної політики на Україні 1917—1920 рр. К., «Наукова думка», 1967. 304 с. Чирко В. Великий Жовтень і утвердження нових міжнаціональних відносин. К., Політвидав України, 1974. 80 с. Комуністична партія — організатор здійснення ленінської національної політики на Україні. К., Політвидав України, 1972. 321 с. Вінок дружби (у 3-х томах). Т. І. Торжество національної політики КПРС. К., Політвидав України, 1972. 421 с. Куліченко М., Маланчук В. В. І. Ленін і розв'язання національного питання на Україні. К., Політвидав України, 1971. 320 с. Маланчук В. Исторический опыт КПСС по решению национального вопроса и развитию национальных отношений в СССР. М., «Высшая школа», 1972. 294 с.

40. Торжество історичної справедливості. Закономірність возз'єднання західноукраїнських земель в єдиній Українській Радянській державі. Вид-во Львівськ. ун-ту. 1968. 803 с. Компанієць І. І. Становище і боротьба трудящих мас Галичини, Буковини та Закарпаття на початку ХХ ст. (1900—1919 роки). К., Вид-во АН УРСР, 1960. 372 с. Компанієць І. І. Революційний рух в Галичині, Буковині та Закарпатській Україні під впливом ідей Великого Жовтня (1917—1920 рр.). К., Вид-во АН УРСР, 1957. 109 с. Ципко К. Г. Велика Жовтнева соціалістична революція і боротьба трудящих Буковини за владу Рад та возз'єднання з Радянською Україною. Чернівці, 1958. 221 с.

Усенко В. В. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційного руху в Закарпатті в 1917—1919 рр. К., Вид-во АН УРСР, 1955. 196 с.

41. Симоненко Р. Г. Імперіалістична політика США щодо України в 1917—1918 рр. К., Вид-во АН УРСР, 1966. 304 с. Хміль І. С. З прапором миру крізь полум'я війни. Дипломатична діяльність Української РСР (1917 — 1920 рр.). К., Вид-во АН УРСР. 1962. 355 с.

Б. К. МИГАЛЬ, канд. іст. наук

ВЕЛИКИЙ ЖОВТЕНЬ І РОЗВ'ЯЗАННЯ АГРАРНОГО ПИТАННЯ НА УКРАЇНІ

З перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції здійснилися вікові мрії трудящого селянства про землю. За лєнінським декретом «Про землю» було ліквідовано поміщицьке, удільне, церковне і монастирське землеволодіння. Абсолютна більшість землі колишніх поміщиків і великої буржуазії конфіскувалася диктатурою пролетаріату і передавалася у користування безземельним та малоземельним селянам. Здійснена пролетарською революцією націоналізація землі створювала умови для соціалістичної перебудови сільського господарства [див. 1, с. 312].

Йдучи назустріч демократичним вимогам переважної більшості селян, Комуністична партія вважала необхідним провести зрівняльний розподіл більшості конфіскованих земель в індивідуальне користування за трудовими і споживчими нормами [див. 1, с. 171; 3, с. 194—196].

Питання про розподіл землі на Україні та гостру класову боротьбу навколо нього постійно було в центрі уваги радянських істориків. Методологічною основою для вивчення даної проблеми є праці В. І. Леніна. В останні два десятиріччя історики видали ряд монографій і десятки статей, присвячених розв'язанню аграрного питання. Зокрема, в фундаментальній роботі М. А. Рубача докладно вивчені і піддані аналізу революційні перетворення аграрних відносин на Україні в період проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції [41]. Аграрна політика Радянської влади та її здійснення в республіці в роки громадянської війни знайшли широкопланове висвітлення і оцінку в роботах І. Х. Ганжі [27], П. М. Першина (38), І. К. Рибалки (39) та ін.

Значне місце аграрним перетворенням періоду підготовки і проведення Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни відведено і в працях узагальнюючого характеру [30; 31; 40; 42]. Останнім часом з'явилися монографічні дослідження та брошури, де висвітлюються аграрні перетворення в окремих губерніях України [33; 35]; автори вказують на ті відмінності, які мали місце при практичному здійсненні їх. Об'єктом вивчення став також державний земельний фонд, який не йшов у загальний розподіл і був закріплений за державними підприємствами, радянськими господарствами, науково-дослідними

установами та учбовими закладами. Історики в основному зосереджували увагу на визначенні розміру землі, закріпленої за державою [29; 34; 43].

Менш дослідженими залишаються досі питання аграрних перетворень, здійснених в республіці після 1920 р., коли остаточно було закінчено з поміщицькими господарствами, майже завершено обмеження великого куркульського землеволодіння і розпочався широкий наступ трудящого селянства на сільську буржуазію. Ряд вказаних питань висвітлив Р. Д. Лях в опублікованій у 1975 р. монографії [36].

Наша мета — узагальнити і підсумувати революційні аграрні перетворення в республіці у перше десятиріччя Радянської влади. Основну увагу ми звертали на питання передачі націоналізованих державних земельних фондів трудящому селянству після 1923 р. та тимчасової переуступки державних земельних фондів на умовах оренди.

* * *

Після проголошення ленінського декрету «Про землю» на території України трудяще селянство, кероване більшовиками, розпочало широкий наступ на поміщицьке землеволодіння з метою повної ліквідації його. В ході цього наступу бідняцько-середняцькі маси села зустріли шалений опір колишніх експлуататорських класів та створених ними контрреволюційних буржуазно-націоналістичних режимів, підтримуваних іноземними інтервентами. Якщо в центральних районах Росії до літа 1918 р. було здійснено конфіскацію і розподіл поміщицької землі, худоби і реманенту серед трудящих селян, то на окраїнах розв'язання цих питань затяглося і набуло широкого розмаху на завершальному етапі громадянської війни. В цей же період на Україні розпочався повсюдний наступ на сільську буржуазію, в господарствах якої вилучалися рештки землі, реманенту і худоби. Провідну роль у боротьбі проти економічного засилля куркуля в українському селі відігравали КНС, очолювані партійними осередками КП(б)У.

Остаточна ліквідація поміщицького землеволодіння і поділ конфіскованої землі на Україні відбулися на основі «Закону про землю», прийнятого Всеукрревкомом 5 лютого 1920 року. Безпосередньо питаннями розподілу поміщицької землі серед трудящого селянства займалися сільські і волосні земельні комісії та повітові земельні відділи Рад. У відповідності з законом, залежно від місцевих умов, комісії за пропозиціями органів влади відмовлялися від повного вирівнювання селянського землекористування і визначали норми нарізки потребуючим господарствам за душевим принципом та встановлювали максимальні розміри господарств. Такі принципи перерозподілу землі були обумовлені пануванням подвірньо-дільничної форми селянського землекористування в дореволюційні часи та необхідністю в найстисліші строки піднести продуктивність сільського господарства на основі відродження економіки дрібнотоварних виробників. Зайвина землі понад встановлені норми, яку в переважній більшості мали

куркулі, відрізала на користь бідняцько-середняцьких господарств або держави. Понад норму за рішенням місцевих земельних відділів могли мати землю ті трудові селянські господарства, які визнавалися високоінтенсивними, виробляли насіння сільськогосподарських культур або утримували племінну худобу. Згідно з розпорядженнями та вказівками Наркомзему УРСР земельні комісії приймали рішення про збереження землі за тими колишніми поміщицькими економіями, які доцільно було перетворити у радгоспи або культурно-насінневі господарства.

Ще з кінця 1919 р., а інтенсивніше з весни 1920 р., розпочався остаточний розподіл поміщицьких земель на звільненій від денікінців та іноземних окупантів території республіки. Здебільшого в цей період ділилися землі під ярі посіви. Після закінчення весняної сівби селяни розпочали загальний розподіл конфіскованих земель. У відповідності з земельним законом земельні відділи Рад проводили облік і здійснювали розподіл худоби і сільськогосподарського реманенту поміщицьких господарств серед сільської бідноти, колективних об'єднань і радянських господарств. Цими революційними актами було ліквідовано експлуаторський клас поміщиків, який віками гнобив трудящі маси. Сотні тисяч селян одержали можливість самостійно вести своє господарство, були позбавлені від постійно існуючої загрози голодної смерті. В межах республіки 48% колишніх малоземельних селянських господарств одержали нарізки землі. На вперше відведених землях виникло 13% нових господарств [28, с. 19].

З тим, щоб порівняти землеволодіння селян в межах сусідніх сільських земельних товариств і волостей в типових для даної місцевості природно-кліматичних районах і визначити земельні площі, закріплювані за цукровими заводами, радгоспами і державними установами, органи Радянської влади широко здійснювали міжселищний землеустрій. В результаті здійснення цього заходу було визначено державні фонди, придатні для сільськогосподарського використання загальною площею 1 367,4 тис. дес. [18, с. 3]. Запасний земельний фонд, залишений у розпорядженні держави, передбачений для переселення селян з густонаселених північних районів у степові, становив 1 420,5 тис. дес. [18, с. 3].

З державного земельного фонду було відведено цукровим заводам 507,4 тис. дес., винокурням — 18,5 тис. дес., сільськогосподарським науково-дослідним установам — 12,8 тис. дес., радянським господарствам — 221,9 тис. дес., шахтам і підприємствам Донбасу і Криворіжжя — 398,4 тис. дес., іншим установам 208,4 тис. дес. [18, с. 3].

За трудящим селянством України разом з колонізаційним земельним фондом було закріплено 13,2 млн. дес. колишньої поміщицької землі. В числі цих земель були і площі колективних господарств республіки (близько 300 тис. дес.) [40, с. 240]. Всього за трудовими селянськими господарствами і колективами держава закріпила 31 168,3 тис. дес. землі [18, с. 3], що становило 91,8% всіх земельних угідь республіки.

Велика Жовтнева соціалістична революція дала світу зразок вирішення соціальних проблем, зокрема найсправедливішого вирішення аграрного питання. Радянська влада, керуючись історичним лєнінським декретом «Про землю», здійснила націоналізацію землі і забезпечила перехід її до рук трудящого селянства.

Під керівництвом Комуністичної партії та робітничого класу, при безпосередній участі трудящих мас села в країні були проведені революційні аграрні перетворення. В результаті їх сталися корінні зміни на селі. Повністю зникли поміщики і велика сільська буржуазія. Колишні безземельні наймити поміщицьких маєтків, одержавши землю, теж перестали існувати як соціальна категорія. Відбулося різке скорочення двох протилежних прошарків селянства: бідноти і куркулів. Основною фігурою на селі за чисельністю і роллю у справі виробництва сільськогосподарської продукції став середняк.

Одним з найвидатніших надбань Жовтнєвої революції було народження і поступове зміцнення соціалістичного укладу. Найсвідоміша частина сільської бідноти і середняків, підтримана державою, стала на шлях створення колективних об'єднань, які з року в рік міцніли.

Результати аграрної революції були закріплені у «Основному законі про трудове землекористування», схваленому III сесією ВЦВК IX скликання 22 травня 1922 року [22, с. 140—141] на основі якого 27 травня 1922 р. друга сесія ВУЦВК VI скликання ухвалила «Основний закон про трудове землекористування». Вказані законодавчі акти закріплювали за селянськими земельними товариствами і державними підприємствами та установами землі, які перебували у їхньому фактичному користуванні.

Більшість дослідників історії аграрних перетворень на Україні вважають наведені у розробці Наркомзему УРСР «Підсумки аграрної революції на Україні» дані остаточними, без ніяких застережень. А тим часом і після 1923 р. процес передачі селянам закріплених за державою земельних фондів не припинявся і в наступний період. На цих питаннях, на наш погляд, варто не раз зупинитися.

Після розподілу конфіскованої поміщицької і надлишків куркульської землі на Україні відчувався земельний голод, особливо в північних густонаселених районах Лісостепу, Поділля і Полісся. Це пояснюється інтенсивним зростанням кількості селянських господарств та порівняно невеликими площами конфіскованих земель, які йшли у загальний розподіл серед безземельних та малоземельних. Враховуючи умови забезпечення селян землею у цих районах та прагнення абсолютної більшості сільської бідноти і середняків до самостійного господарювання, а також ґрунтуючись на Постанові VIII Всеросійської конференції РКП(б) (грудень 1919 р.), Радянський уряд України став на шлях скорочення до мінімальних розмірів земельних площ, закріплених за цу-

квартерами і спиртовими заводами, радянськими господарствами, підприємствами і установами.

Разом з тим партія і уряд враховували: коли не зжита індивідуалістична психологія селянина і не створена ще відповідна база для здійснення суцільної колективізації, коли більшість селян бажала вести господарство самостійно, треба йти далі по шляху передачі дрібним товаровиробникам землі з державних фондів, щоб уникнути розорення або закабалення їх куркулем.

Ось чому заходами держави були зменшені земельні площі, закріплені за цукровими заводами, які знаходилися у густонаселених районах. На початок 1922 р. за 87 діючими цукровими заводами було закріплено 556 тис. дес. орної землі [8, ф. 27, оп. 3, спр. 447, арк. 39]. У відповідності з директивою, запропонованою В. І. Леніним і схваленою ЦК РКП(б) 10 жовтня 1921 р. [4, с. 129], ВУЦВК затвердив 2 січня 1922 р. постанову «Про націоналізацію земель для цукрової промисловості України» [8, ф. 1, оп. 2, спр. 857, арк. 3]. Виконуючи постанову, цукрові заводи протягом 1922 р. передали трудящим селянам майже 50 тис. дес. [18, с. 8] і за 1923 р. ще 100 тис. дес. ріллі. В розпорядженні радгоспів Цукротресту було залишено 400 тис. дес. [25, с. 103]. У 1926 р. за розпорядженням уряду УРСР з земельних фондів підприємств цукрової промисловості на Поділлі і Київщині було передано селянам ще 25,2 тис. дес. землі [21, с. 20].

При передачі земель цукрових заводів ставилася умова: селяни мали засівати одержану землю цукровими буряками. Контроль за виконанням цієї умови покладался на адміністрацію заводів та спеціалістів сільського господарства. Здійснений захід відповідав інтересам селян і державної цукрової промисловості, сприяв її піднесенню, збільшував прибутковість землекористувачів.

Враховуючи досвід соціалістичного будівництва в роки громадянської війни, Народний комісаріат земельних справ у відбудовний період відмовився від форсування справи радгоспного будівництва. Якщо в 1919 р. на Україні було створено 1185 радгоспів на площі 1,1 млн. дес., то в 1920 р. кількість їх зменшилася майже вдвічі, до 552, а розмір закріпленої землі до 340,7 тис. дес. [38, с. 110]. На початок 1923 р. за радгоспами республіки було закріплено 221,9 тис. дес. [18, с. 7], а до кінця цього року, в результаті організаційної перебудови системи управління радянськими господарствами, Уккрадгосптрест об'єднував 172 радгоспи, які мали 154,7 тис. дес. землі [42, с. 226]. Здійснюючи рішення квітневого (1925 р.) Пленуму ЦК РКП(б) [5, с. 120—121], Уряд республіки пішов далі по шляху зменшення кількості радянських господарств і земельних площ, закріплених за ними. В густонаселених районах Правобережжя було укрупнено невеликі радгоспи і в ході його передано селянам 60,5 тис. дес. землі [21, с. 20]. За 101 радгоспом в системі «Уккрадгоспоб'єднання» було закріплено 107,1 тис. дес. [42, с. 226]. Таким чином, з 1923 р. до початку 1926 р. з державних

земельних фондів радянських господарств трудящому селянству республіки було передано майже 115 тис. дес.

У розпорядженні держави, як було зазначено, залишався і так званий колонізаційний фонд. В міру розвитку продуктивних сил і збільшення державної допомоги ці землі освоювалися переселенцями. До 1924 р. в південних районах республіки було освоєно 604,7 тис. дес., до кінця 1925 р.— 881 тис. дес. [20, с. 2], а протягом 1926 р.— ще 338 тис. дес. земель [8, ф. 27, оп. 6, спр. 471, арк. 19]. На Півдні України в 1923—1928 рр. з'явилося 71,5 тис. нових господарств, які, одержавши матеріальну і грошову допомогу, змогли уникнути незгод і бідувань, типових для переселенців дореволюційних часів [8, ф. 27, оп. 6, спр. 64, арк. 38; 13, с. 74; 14, с. 32]. Залишки землі колонізаційного фонду в наступні роки відводилися новим селянським господарствам, що виникали в результаті сімейних поділів, передавалися новоутвореним колективам та радгоспам. Кучугурні піски використовувалися сільськими земельними товариствами та кооперативними об'єднаннями селян для розведення виноградників і вирощування баштанових культур.

Протягом 1924—1925 рр. у відповідності з постановою ВУЦВК від 12 вересня 1923 р. було передано в користування селянських земельних товариств і комітетів взаємодопомоги землі волосних посівних фондів. Площа цих земель становила 75,7 тис. дес. [8, ф. 27, оп. 4, спр. 359, арк. 26 та ф. 348, оп. 1, спр. 69, арк. 44, спр. 168, арк. 16].

Йдучи по шляху забезпечення землею безземельних і малоземельних селянських господарств і дбаючи про поліпшення їх матеріального становища, у відповідності з рішеннями квітневого (1925 р.) Пленуму ЦК РКП(б) [5, с. 121], ВУЦВК і РНК УРСР 25 травня 1925 р. ухвалили постанову про передачу лісів селянству [8, ф. 27, оп. 6, спр. 471, арк. 38]. Уряд виділив для користування селянам 1 400 тис. дес. лісу, причому 400 тис. дес. цієї площі становили лісові вирубки, які дозволялося викорчувувати і перетворювати у сільськогосподарські угіддя [8, ф. 27, оп. 6, спр. 741, арк. 38]. В результаті цього заходу помітно збільшилося земельне користування селян в густонаселених північних районах республіки, де було чимало лісових вирубок. Так, у Волинському окрузі трудящі селяни одержали з державних лісових фондів під оранку 37 038 дес. Внаслідок цього землекористування на один двір збільшилося з 4,2 дес. до 4,6 дес. і на одного їдця — з 0,8 дес. до 0,9 дес. [15, с. 1].

У кінці відбудовного періоду на основі постанови ВЦВК СРСР від 25 березня 1925 р. всі колишні поміщики, які жили у своїх маєтках, втратили право на землекористування і мешкання в даній місцевості [23, с. 136]. У 336 таких поміщиків на Україні було вилучено 3769,4 дес., які передано трудящим селянам [8, ф. 27, оп. 6, спр. 721, арк. 1].

В результаті здійснених передач земельний державний фонд на кінець 1925 р. зменшився до 1900 тис. га [1742 тис. дес.], тобто на

1 млн. дес. з лишком [14, с. 39] проти 1923 року. Цей фонд був чітко визначений і розподілений на дві основні частини. До першої належали землі державного значення, тобто закріплені за Цукротрестом, Радгоспоб'єднанням, науково-дослідними установами Наркомзему і Наркомосвіти. Площа їх становила 990 тис. га (908 тис. дес.). До другої — землі місцевого значення, тобто закріплені за державними установами, підприємствами, кооперативно-колгоспними об'єднаннями, загальною площею 910 тис. га (839 тис. дес.). Останні землі перебували у віданні місцевих радянських органів [14, с. 39].

Передача вказаних державних земельних фондів трудящому селянству до 1926 р. не могла повністю задовольнити потреби в землі у густонаселених районах України. Комуністична партія і уряд шукали шляхи для розв'язання земельної проблеми, постійно закликали селян до колективного ведення господарства, яке зможе розв'язати всі насувні потреби села. Відгукуючись на заклики Комуністичної партії, найсвідоміша частина селян йшла в колективи, яких на Україні 1925 р. нараховувалося 5578, що вели господарство на площі 419 тис. дес. [37, с. 7].

Діяльність Комуністичної партії, спрямована на забезпечення малоземельних і новоутворених індивідуальних селянських господарств землею, тривала і в наступний період. 22 вересня 1925 р. Нарада по роботі на селі при ЦК РКП(б) ухвалила рішення, де рекомендовалося державним органам України розглянути питання про часткову передачу селянам земель з місцевих державних фондів [7, ф. 17, оп. 16, спр. 268, арк. 32].

Здійснюючи цю настанову Центрального Комітету партії, ВУЦВК 12 серпня 1926 р. ухвалив землі з місцевих фондів передати в індивідуальне користування селянам та колективам [8, ф. 27, оп. 6, спр. 181, арк. 22]. У 1926 р. з цих фондів селяни одержали 303,3 тис. дес. і в 1927 р. ще 203,6 тис. дес. [21, с. 4]. 200 тис. дес. з зазначеної кількості землі дістали колективні господарства і майже 307 тис. дес. пішло в розподіл серед індивідуальних селянських господарств [21, с. 4].

Таким чином, з 1923 р. до початку суцільної колективізації внаслідок здійснення аграрної політики Комуністичної партії, спрямованої на забезпечення матеріального добробуту трудящих, селянське землекористування на Україні зросло більше ніж на 2,8 млн. дес. Всього в межах адміністративного поділу республіки на 1928 р. трудящі селяни одержали за рахунок конфіскованого поміщицького землеволодіння, колишніх державних і монастирських земель 14,4 млн. дес. Розширився в доколгоспний період і процес освоєння цілинних, перелогових земель та тих, які раніше вважалися непридатними для обробітку. При всебічній допомозі держави диктатури пролетаріату селяни ввели в господарський обіг близько 2 млн. раніше не освоєних земель.

Варто звернутися також і до питання, пов'язаного з тимчасовою переступкою державних земельних фондів селянам на умовах

оренди. Здача в оренду селянам цих земель почала здійснюватися в республіці з переходом до непу. Бо в цей час радянські господарства, цукроварні підприємства і установи не мали достатньої кількості засобів для повного обробітку закріплених за ними земель. Враховувалася державою також і потреба трудових селянських господарств у збільшенні землекористування.

Спочатку місцеві земельні відділи Рад, керівники радгоспів та цукрових заводів за власними міркуваннями укладали договори з селянами на умови оренди та визначали розмір оплати. 23 травня 1922 року НКЗС з метою упорядкування орендної плати видав спеціальну інструкцію, яка визначала розмір плати за орендовану державну землю з урахуванням її якості [9, ф. 28, оп. 1, спр. 458, арк. 106]. У жовтні 1922 р. Наркомзем видав розпорядження, яке встановлювало норми оренди для індивідуальних орендарів з державних земельних фондів. Розмір орендованої землі не повинен був перевищувати подвійну норму для кожного їдця сім'ї орендаря, існуючу в даному районі [12]. Цим самим уряд обмежував експлуататорські тенденції куркульства до збільшення власних заоранок і підкреслював, що орендні відносини між державою і селянами будуть базуватися на основі взаємних інтересів і підтримки державою господарств трудящого селянства. Якщо до 1924 р. плата за оренду земельних державних фондів могла стягатися натурою і грошми, то з 1924 р. згідно з постановою ВУЦВК від 4 жовтня 1923 р. «Про плату за оренду землі» — виключно грошми [17, с. 20; 8, ф. 1, оп. 2, спр. 1092, арк. 49]. Від сплати оренди були повністю звільнені лікувальні заклади в сільській місцевості, установи професійної освіти, школи, а з 1925 р. і колективні господарства.

Кількість державної землі, переданої селянам у тимчасове користування на умовах оренди, була значною. Так, радянські господарства через недостатньо чітку організацію праці, відсутність реманенту і робочої худоби до 1924 р. на умовах половинщини здавали селянам 22 тис. дес. землі, що становило 14% закріпленої за ними земельної площі. В 1925 р., коли радгоспи зміцніли, кількість зданої в оренду землі зменшилася до 11,3%, а в наступному — до 5% з лишком [8, ф. 27, оп. 6, спр. 181, арк. 98]. Землі в оренду селянам здавав і Цукротрест республіки. На Правобережжі площа орендованих земель, зданих цукровими заводами, доходила до 50% всієї кількості. В загальному розмірі селянської оренди 900 тис. дес. [17, с. 17] на весну 1925 р. землі цукрових заводів становили 8,3% і радянських господарств — 10,8% [32, с. 36]. Орендувалися і землі з неосвоєного колонізаційного фонду, який не був переданий переселенцям, а також місцеві земельні фонди.

Першочергове право на укладання орендного договору на землі з державних земельних фондів мали члени КНС та ті бідняцькі господарства, наділи яких були меншими за мінімальні розміри землекористування в даному районі. Згідно з рішеннями виконко-

мів Рад плата за оренду таким господарствам знижувалася [10, ф. 1, оп. 1, спр. 318, арк. 16—17]. Для господарств, які мали земельні наділи, прирівняні до місцевих норм, орендна плата підвищувалася [11, ф. Р-353, оп. 1, спр. 160, арк. 8—10; спр. 249, арк. 1, 54; спр. 243, арк. 14]. Основним оренддарем земель державного фонду в доколгоспний період був середняк [16, с. 20]. Траплялися випадки, коли орендарями виступали і куркулі [25, с. 79]. Враховуючи негативний вплив таких випадків, XV з'їзд ВКП(б) в резолюції «Про роботу на селі» категорично заборонив здачу в оренду державних земельних фондів куркульським господарствам [5, с. 449—450].

Всього індивідуальні селянські господарства, за підрахунками ЦСУ, в кінці відбудовного періоду з місцевих земельних фондів і колонізаційного фонду на умовах оренди користувалися 300 тис. дес., що становило 31,5% орендних площ [17, с. 36].

Значна частина закріпленої за державою землі була передана на умовах оренди сільськогосподарській кооперації. Вже в середині 1923 р. районна та низова мережі кооперації уклали договори на оренду 100 тис. дес. з державних фондів [24, с. 39]. На кінець 1926 р. кооперативні об'єднання орендували у держави 243,8 тис. дес. [14, с. 89]. Ці землі кооперативи використовували для репродукції зернових і городніх культур та задоволення своїх споживчих потреб.

Передача в тимчасове користування колективам і кооперативним об'єднанням трудящого селянства значної кількості землі була тією реальною матеріальною підтримкою нового ладу, яка забезпечувала його зміцнення і дальший розвиток. Оренда сприяла зміцненню трудових індивідуальних господарств, піднесенню їх економіки і по суті ставала рятівним заходом для малоземельних бідняцько-середняцьких мас від розорюючого впливу куркуля. Разом з тим цей захід сприяв господарському використанню всіх наявних придатних до обробітку земель, що в свою чергу вело до збільшення державних прибутків.

В результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції трудяще селянство під керівництвом Комуністичної партії, з допомогою робітничого класу здійснило ліквідацію поміщицького і великого куркульського землеволодіння. Селяни, звільнені від поміщицької кабали, розподілили конфісковані землі на основі зрівняльних трудових норм і тим самим створили умови для існування дрібнотоварних виробників сільськогосподарської продукції. Зважаючи на вимоги більшості селян, Комуністична партія і Радянський уряд рядом послідовних заходів звели до мінімуму державні земельні фонди, закріплені за підприємствами, установами і радгоспами. Передача державних фондів трудящому селянству в постійне і тимчасове користування стала однією з тих економічних умов, що забезпечили розвиток продуктивних сил на селі і спонукали «дрібного селянського виробника переходити до усупільнених форм господарства» [6, с. 86].

Спираючись на незаможне селянство, в союзі з середняком. в непримиренній боротьбі з куркульством. Комуністична партія повела село по шляху соціалістичного будівництва. Зосередивши в своїх руках панівні економічні висоти, Радянська держава забезпечила постачання селу необхідних сільськогосподарських машин і знарядь праці, створила систему кредитних установ, які надавали дійову допомогу бідняцько-середняцьким масам, прищеплювали ідеї колективізації і в цілому пов'язували економіку дрібнотоварного виробника з економікою міцніючого соціалістичного сектора народного господарства.

Здійснюючи аграрну політику, Комуністична партія проводила величезну роботу і по піднесенню культурно-освітнього рівня селянина-трудівника, поширювала сільськогосподарські знання, залучала селян до активного політичного життя через Ради, комсомол та масові добровільні організації. Розпочатий Великим Жовтнем процес соціалістичного перетворення сільського господарства завершився перемогою колгоспного ладу в нашій країні. Колективізація зміцнила завоювання Жовтневої революції, вивела село на новий, соціалістичний шлях, зміцнила нерозривний союз робітничого класу і селянства.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Ленін В. І. Пролетарська революція і ренегат Каутський.— Повн. збір. творів, т. 37, с. 225—323.
2. Ленін В. І. Промова до делегатів комітетів бідноти Московської області 8 листопада 1918 р.— Повн. збір. творів, т. 37, с. 167—174.
3. Ленін В. І. VIII з'їзд РКП(б). 18—23 березня 1919 р. Доповідь про роботу на селі 23 березня.— Повн. збір. творів, т. 38, с. 123—209.
4. Ленін В. І. Проект директив Політбюро ЦК РКП(б) про виділення землі під посіви цукрових буряків на Україні.— Повн. збір. творів, т. 44, с. 129.
5. Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II. К., Держполітвидав УРСР, 1954. 631 с.
6. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій. 1918—1956. К., Держполітвидав УРСР, 1958. 703 с.
7. Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленізму при ЦК КПРС.
8. Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР.
9. Партархів Інституту історії партії при ЦК Компартії України.
10. Партійний архів Запорізького обкому Компартії України.
11. Київський обласний державний архів.
12. «Вісті» — орган ВУЦВК, 1922, 14 жовтня.
13. Два роки роботи Уряду УСРР. 1926/27—1927/28. Матеріали до звіту Уряду одинадцятому з'їздові Рад. Харків, 1929. 228 с.
14. Допомога Радянської влади сільському господарству за останні роки. Харків, НКЗС УРСР, 1927. 151 с.
15. Звіт Житомирського окружного виконавчого комітету Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів (1 жовтня 1924 р.—1 квітня 1926 р.). Житомир, 1926. 183 с.
16. Крестьянское хозяйство степного села и его кооперирование. Одесса, ГИЗ Украины, 1925. 96 с.

17. Матеріали к вопросу о дифференциации крестьянского хозяйства Украины. Очерк третий. Харьков, ЦСУ УССР, 1925. 76 с.
18. Підсумки аграрної революції на Україні. Харків. НКЗС України, 1923. 8 с.
19. План заходів у сільському господарстві на 1926/27 рік. Харків, 1926. 178 с.
20. План мероприятий по сельскому хозяйству Украины на 1925/26 год. НКЗ УССР, 1925. 250 с.
21. «Радянський селянин», 1926, № 2—3.
22. Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР, 1917—1954. М., Госполитиздат, 1954. 720 с.
23. Сборник законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР. М., 1925, № 21.
24. «Українська кооперація»—орган ВУКОРАДИ, 1923, № 11—12.
25. Четвертий з'їзд незаможних селян України. Харків, Вид-во ВУЦВК; 1924. 244 с.
26. Азизян А. К. Аренда земли и борьба с кулаком. М.-Л., ГИЗ, 1929. 82 с.
27. Ганжа І. Х. Земельна політика Радянської влади на Україні в роки громадянської війни.—«Наукові записки інституту історії АН УРСР», 1957, № 11, с. 76—89.
28. Денисовець П. М. Колгоспне будівництво на Україні в 1921—1925 рр. Х., Вид-во Харк. ун-ту, 1969. 154 с.
29. Іванова О. В. Діяльність Всеукраїнської комісії по націоналізації землі.—«УІЖ», 1963, № 1, с. 72—76.
30. Історія селянства Української РСР, т. 2. К., «Наукова думка», 1967. 534 с.
31. Історія Української РСР, т. 2. К., «Наукова думка», 1967. 859 с.
32. Косов Я. Про оренду землі на протязі 1925 року.—«Український агроном», 1925, № 2, с. 29—37.
33. Ксензенко М. І. Завершення революційних земельних перетворень на Харківщині (грудень 1919 — березень 1921 рр.). Х., Вид-во Харк. ун-ту, 1968. 184 с.
34. Ксензенко Н. И. Решение аграрного вопроса в свеклосеющих районах Украины (1917—1922 гг.).—«Вопросы истории», 1972, № 2, с. 18—31.
35. Лях Р. Д. Аграрні перетворення на Донеччині (1917—1923 рр.). Донецьк, 1974. 62 с.
36. Лях Р. Д. Розв'язання аграрного питання на Україні (1917—1923 рр.). Київ — Донецьк, «Вища школа», 1975. 116 с.
37. Онуфрієв О. О. Стан та перспективи розвитку сільськогосподарської колективізації на Україні. Харків, 1926. 81 с.
38. Першин П. М. Нариси аграрних проблем будівництва соціалізму. К., «Наукова думка», 1975. 338 с.
39. Рибалка І. К. Аграрні перетворення на Україні в період громадянської війни (1919 р.). Х., Вид-во Харк. ун-ту, 1967. 192 с.
40. Розвиток народного господарства Української РСР, 1917—1967, т. 1. К., «Наукова думка», 1967. 459 с.
41. Рубач М. А. Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции. К., Изд-во АН УССР, 1956. 475 с.
42. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР, т. 1, 1917—1937 рр. К., Вид-во Київськ. ун-ту, 1967. 511 с.
43. Сургай Г. І. Завершення земельної реформи в цукровій промисловості України (1921—1925)—«Вісн. Київськ. ун-ту, 1967, № 9. Історія», с. 58—63.
44. Сосновий С. Оренда землі на Україні. Харків, Вид-во ЦСУ УРСР, 1926. 52 с.

ЕМБЛЕМА, НАРОДЖЕНА ЖОВТНЕМ

Вивчення радянської емблематики неможливе без розгляду історії народження перших емблем Радянської влади: емблеми союзу робітничого класу з селянством — серпа і молота, першої радянської військової емблеми — червоної п'ятикутної зірки з плугом і молотом, герба і прапора Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки. Ці емблеми, що виникли в перший рік існування Радянської держави, швидко набули дуже широкого розповсюдження. Зокрема герб і прапор РРФСР або їх елементи були використані при створенні перших державних емблем Української РСР, Білоруської РСР, Грузинської РСР та інших Радянських республік, а також при створенні печаток, відзнак, грошових знаків, прапорів, значків тощо. Таким чином, перші емблеми Країни Рад заклали основу радянської емблематики.

Важливим документом, що визначив створення радянської емблематики, був декрет Раднаркому від 12 квітня 1918 р. «Про пам'ятники Республіки», підписаний В. І. Леніним. Декрет зобов'язував Особливу комісію «негайно підготувати декорування міста (Москви.— Б. З.) в день 1 Травня і заміну написів, емблем, назв вулиць, гербів і т. п. новими, що відображають ідеї і почуття революційної трудової Росії» [2, с. 95—96].

Перед художниками постало складне завдання: втілити в емблемах переможні ідеї Жовтневої революції, торжество великої справи Комуністичної партії. Це завдання було вирішено успішно. Вже в перший рік існування Країни Рад були закладені основи радянської державної емблематики. Однією з емблем, створених через кілька місяців після перемоги Великого Жовтня, була емблема «Серп і молот», яка уособлює союз робітничого класу й селянства. Вона дуже точно відображає ідею співдружності двох головних сил радянського суспільства — робітників і селян, символізує непорушність їх братерського союзу — непохитну політичну основу соціалістичного ладу, велику силу в боротьбі за комунізм. Ця емблема, що стала одним з головних компонентів першого державного герба Радянської Росії, а потім державного герба і прапора Союзу РСР, а також державних гербів і прапорів усіх Радянських республік, була вибрана не випадково. Саме союз робітничого класу з селянством під керівництвом Комуністичної партії відіграв вирішальну роль у перемозі Великої Жовтневої соціалістичної революції. Протягом багатьох років ще до перемоги Великого Жовтня партія особливу увагу приділяла організації союзу робітничого класу й трудового селянства, їх бойовому співробітництву в ході революційної боротьби. Цей союз партія вважала вирішальною силою, спроможною подолати опір експлуататорських класів і утвердити соціалістичний лад. Союз робітничого класу з селянством склався і зміцнів у боротьбі за повалення буржуазно-поміщицького ладу, в захисті завоювань

Великого Жовтня. Він відіграв головну роль у будівництві соціалізму, успішному розв'язанні національного питання, створенні соціально-політичної і ідейної єдності радянського народу. Велика роль належить йому і тепер. Подальше зміцнення непорушного союзу робітничого класу і колгоспного селянства має вирішальне політичне і соціально-економічне значення для будівництва комунізму в нашій країні. «Головне знаряддя побудови соціалізму в СРСР,— говориться в Тезах ЦК КПРС до 50-річчя Великого Жовтня,— держава диктатури пролетаріату. Найвищий принцип диктатури пролетаріату — союз робітничого класу з селянством при керівній ролі робітничого класу... Комуністичне будівництво підносить співробітництво класів і соціальних груп нашого суспільства на новий рівень. В єдиному строю вони створюють матеріальну базу комунізму, удосконалюють суспільні відносини, зміцнюють морально-політичну та ідейну єдність народу» [1, с. 16, 36]. Ось чому емблема «Серп і молот», що символізує союз робітничого класу з селянством, створений і викуваний Комуністичною партією в боях за революційне перетворення суспільства, протягом шістдесяти років існування Радянської влади є головною емблемою нашої соціалістичної держави.

Дослідженням історії появи емблеми «Серп і молот» ніхто з науковців досі не займався. В наш час існують одна журнальна і кілька газетних статей, автори яких більш-менш докладно висвітлюють створення цієї емблеми художником Є. І. Камзолкіним. Заслужують на увагу статті М. Сокольниковою [3] і Б. Горіної [4].

На наш погляд, цікавими є роботи Г. Ф. Кисельова і В. А. Любішевої [5] та Г. Ф. Кисельова і М. М. Сперансова [6]. Їх автори залучають документи Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС і Центрального державного архіву Жовтневої революції, вищих органів державної влади та органів державного управління СРСР, які докладно висвітлюють історію створення державної печатки і герба РРФСР. Ці документи, а також спогади, фотодокументи, матеріали музеїв були основними джерелами при написанні нашої статті. Тривалий час питання про історію створення емблеми «Серп і молот», її авторство не піднімалося в літературі. Підвищений інтерес до нього радянської громадськості, журналістів, мистецтвознавців, істориків спостерігається після опублікування напередодні 40-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції спогадів народного художника СРСР С. В. Герасимова, який називав автором цієї емблеми Є. І. Камзолкіна [7]. С. В. Герасимов пригадував, що у квітні 1918 р., з нагоди наближення першотравневого свята, групі художників, у яку входив і С. В. Герасимов, доручили оформлення площ, вулиць, окремих будинків Замоскворецького району міста Москви. «Треба було komponувати деталі прикрас — емблеми, орнаменти, шрифти,— писав С. В. Герасимов.— Але типових для радянського ладу зображальних форм тоді не було. Ми, розіславши на підлозі майстерні полотна, почали вуглем... креслити рисун-

ки. Є. Камзолкін, який стояв поруч зі мною, замислившись, сказав: «А що, коли спробувати ось таку емблему? Мабуть, буде радянська». При цьому він став креслити вуглем по полотну: «Ось так зобразити серп — це буде селянство, а всередині молот — це буде робітник. Мабуть, згодиться». І на прапорах і полотнищах Замоскворецького району з'явилася емблема «Серп і молот» [7, с. 44]. С. В. Герасимов відзначав, що тоді її він бачив уперше. Про цей випадок писав у своєму щоденнику і сам Є. І. Камзолкін¹.

Грунтуючись на спогадах С. В. Герасимова і Є. І. Камзолкіна, М. Полянський [8], М. Сокольников [3], Б. Горіна [4] вважають творцем радянської емблеми «Серп і молот» художника Є. І. Камзолкіна. З його ім'ям пов'язують виникнення цього символу робітниче-селянського союзу також А. Бабенко [9], В. Стрельський [10], В. Ільїнський [11] та інші. Але архівні документи свідчать, що ідея створення емблеми «Серп і молот» і сама емблема були відомі вже до Є. І. Камзолкіна. Так, Г. Ф. Кисельов і М. М. Сперансов повідомляють про конкурс, який навесні 1918 р. Петроградська колегія у справах мистецтва і художньої промисловості оголосила на проекти срібних монет, державних герба і прапора, а також печатки РРФСР [6, с. 11]. Причому в умовах конкурсу, де йшлося про печатку Раднаркому, прямо відзначалось: «...в композиції необхідні емблеми робітничої і селянської республіки — знаряддя праці (наприклад: серп і молот)» [6, с. 11; 12, с. 370]. Документи, що зберігаються у фонді Раднаркому ЦДАЖР СРСР, показують: до середини квітня 1918 р. зразок державної печатки Радянської республіки був готовий. Так, 25 квітня цього року з ВЦВКу на ім'я секретаря РНК М. П. Горбунова надійшов лист такого змісту: «Шановний товаришу! Прошу Вас прислати новий проект печатки (серп і молот) як зразок для прикрашення Будинку Рад при святкуванні 1 Травня у загальну канцелярію ЦВК. Кремль, будинок Суд (ових) Устан (овлень), кімната № 31» [6, с. 12]. І ще один факт. У квітні 1918 р. петроградський художник А. М. Лео одержав від Раднаркому грошову винагороду за виготовлений ним зразок державної печатки з гербом РРФСР [6, с. 19—20].

За відсутністю прямих документальних даних тепер важко встановити, хто з художників перший запропонував схрещені серп і молот як емблему робітниче-селянської держави. У зв'язку з розробкою державних емблем Радянської Росії навесні 1918 р. і підготовкою до святкування 1 Травня 1918 р. над графічним втіленням ідеї союзу робітничого класу з селянством працював цілий ряд художників Москви і Петрограда. Відомо, що емблему «Серп і молот» самостійно створили художники А. М. Лео [6, с. 19—20] і С. В. Чехонін [13, с. 8] при проектуванні зразка державної печатки РРФСР. Є підстави вважати, що художник Є. І. Камзолкін також самостійно створив цю емблему, яка з'явилася на прапорах Замоскворецького району Москви в день 1 Травня. І цілком можливо, що саме він уперше використав її для святкового вбрання

¹ Щоденник Є. І. Камзолкіна зберігається в музеї Є. І. Камзолкіна у м. Пущіно Московської області.

столиці. Тому й могла скластися думка, що автором емблеми «Серп і молот» є Є. І. Камзолкін. «Заслуга Камзолкіна, — як відзначає Б. Горіна, — полягає в тому, що він перший широко і всенародно продемонстрував створену ним емблему на першотравневому святі...» [4, с. 41]. Таким чином, у квітні 1918 р. емблема «Серп і молот» була вже відома. Першотравнєве свято 1918 р. стало тим виділим рубезем, завдяки якому широкі маси трудящих вперше побачили емблему Радянської держави, що символізувала братерський союз робітників і селян. Другим таким рубезем був V Всеросійський з'їзд Рад, який прийняв 10 липня 1918 р. Першу Радянську Конституцію, а разом із нею державний герб РРФСР, одним з елементів якого була емблема «Серп і молот». З того часу символ праці і союзу робітничого класу з селянством набув надзвичайного поширення.

Вже з кінця липня 1918 р. ця емблема, як складова частина герба РРФСР, відома на державній печатці республіки [14, с. 25]. Її зобразили на перших вищих нагородах Радянської держави, встановлених у серпні—вересні 1918 р.,—Почесному Революційному Червоному Прапорі [15] і ордені Червоного Прапора РРФСР [16, с. 8]. Вже з осені 1918 р. вона часто зустрічається на червоних прапорах в урочисті й святкові дні. Наприклад, прапор з зображенням схрещених серпа і молота ми бачимо на фотографії П. А. Оцуа, що відбиває момент урочистого відкриття Палацу Праці у Петрограді восени 1918 р. [17, с. 26]. Така ж емблема зображена на транспаранті, який несли демонстранти по Великій Садовій вулиці Москви в день святкування Першої роковини Великої Жовтневої соціалістичної революції [18,2—100120].

Із встановленням Радянської влади в національних районах країни емблема «Серп і молот» набула широкого розповсюдження й тут. Вона стала основою перших державних гербів Радянських республік — Української, Білоруської, Азербайджанської, Вірменської, Грузинської, що утворилися через деякий час після РРФСР.

Емблема «Серп і молот», народжена в Радянській Росії в перші місяці її існування, що стала державною емблемою першої в світі соціалістичної держави, завдяки своїй композиційній простоті і яскраво визначеному в ній змісту згодом перетворюється у міжнародний символ союзу двох могутніх трудових класів сучасного суспільства — робітничого класу і селянства. Буквально через рік після появи цієї емблеми в Радянській Росії схрещені серп і молот стають емблемою Угорської Радянської Республіки. Учасник угорських подій 1919 р. Андрій Дошкоц писав у своїх спогадах: «31 березня 1919 р. в Будапешті відбулася велика святкова демонстрація. Тоді ми в перший раз марширували у формі угорської революційної армії, з червоними наруканими пов'язками, на яких золотими літерами красувалось: «І Інтернаціональний полк». На шапці — зірка, в центрі її — серп і молот» [19, с. 226]. Цей символ союзу робітничого класу з селянством став емблемою або складовою частиною емблем ряду комуністичних партій зарубіж-

них країн, зокрема Комуністичної партії Аргентини [20], Комуністичної партії Бельгії, Італійської комуністичної партії, Комуністичної партії Норвегії, Перуанської комуністичної партії [21], Португальської комуністичної партії [22], Комуністичної партії Уругваю, Французької комуністичної партії [21]. Можна вважати, що емблема «Серп і молот» була зразком для створення емблеми Народної партії Панамі. В Центральному музеї революції СРСР у Москві експонується килим, надісланий в дар радянському народові панамськими комуністами з нагоди 50-річчя Великого Жовтня. На ньому, поряд з зображенням п'ятикутної зірки, схрещених серпа і молота, виткана також емблема Народної партії Панамі — схрещені мачете і молот.

Схрещені серп і молот зустрічаються і як один з елементів зовнішнього оформлення членських квитків комуністичних партій зарубіжних країн. Так, на обкладинці квитка члена Італійської комуністичної партії (1967 р.) дається зображення В. І. Леніна на повний зріст і зображення державного прапора СРСР з серпом, молотом і п'ятикутною зіркою. Цю емблему за кордоном дають на окремих виданнях праці К. Маркса і Ф. Енгельса «Маніфест Комуністичної партії». Відомо, наприклад, видання «Маніфесту», здійснене Домініканською комуністичною партією, на обкладинці якого портрети К. Маркса, Ф. Енгельса і емблема «Серп і молот» [21]. Під впливом радянської державної емблематики була створена емблема Народної Республіки Конго (Браззавіль) — державний прапор: на червоному полотнищі золота п'ятикутна зірка, схрещені молот і мотика в обрамленні пальмових гілок [23, с. 39, 41]. Серп і молот можна побачити на червоних прапорах робітничих демонстрацій у Сполучених Штатах Америки [24, с. 100], Італії [25], Австрії [26, с. 123]. Під червоним прапором з цією емблемою німецький пролетаріат виступав проти фашизму. В Центральному музеї В. І. Леніна в Москві зберігається бронзовий наконечник прапора з п'ятикутною зіркою, серпом і молотом, переданий в дар радянському народові німецькими комуністами округу Ансбах після розгрому фашистської Німеччини. Німецькі товариші з приводу цього писали: «На ознаку солідарності з героїчним радянським народом ми надсилаємо вам наконечник нашого бойового прапора, що служив нам до 1933 року, який нам пощастило врятувати від фашистських вбивць і паліїв... Ми надсилаємо Вам цей наконечник від нашого прапора і урочисто обіцяємо Вам всіма силами прагнути до того, щоб Німеччина стала єдиною демократичною і миролюбною республікою, яка боротиметься разом з великим радянським народом, з країнами народної демократії і всіма прогресивними силами світу за мир у всьому світі».

Під бойовим червоним прапором з серпом і молотом билися бійці Іспанської республіканської армії проти фашистської диктатури Франко [27; 28, с. 117; 29]. А в роки другої світової війни під триколірним французьким національним прапором з п'ятикутною зіркою, серпом і молотом на території Франції билися проти гітлерівських окупантів разом із французами радянські патріоти

[15]. Відомі випадки, коли в капіталістичних країнах емблема «Серп і молот» служила символом боротьби, виявом протесту проти існуючих порядків і в тюремних катівнях. Ось що пише з цього приводу перуанський поет, письменник і громадський діяч Густаво Валькарсель, якому кілька разів доводилось сидіти у в'язниці за свої політичні переконання: «На похмурих стінах перуанських політичних в'язниць, — згадує Валькарсель, — з'являлися численні емблеми з серпом і молотом, а під ними ім'я «Ленін». Малювали ці емблеми кісточками від фруктів пальта. В них є речовина, яка робить напис незмивним. Наші тюремники ламали собі нігті, марно намагаючись зскребти ці написи. Нас карали, забороняли зустрічі між собою і контакти із зовнішнім світом» [30, с. 3].

Зображення символу союзу робітників і селян є на орденах, значках, поштових марках країн соціалістичного табору; на ювілейних медалях, випущених комуністичними партіями зарубіжних країн; на значках, виготовлених трудящими капіталістичних країн на честь роковин Великої Жовтневої соціалістичної революції, на захист СРСР та ін. Цю емблему зображують на своїх полотнах зарубіжні художники. Ми бачимо її, наприклад, на фресці «Союз селян і робітників» (1922 р.) мексиканського художника Дієго Рівери [31], на картині «Баку» (1927 р.) німецького художника Генріха Фогелера [31], малюнку американського художника Роберта Майнора (1926 р.) [32, с. 39], польського художника Збігнева Вашевського [31]. Відомий же американський художник і письменник Рокуел Кент зобразив цю емблему у своїй книзі «Про людей і гори» [31, с. 176].

Перетворення емблеми «Серп і молот» в інтернаціональну емблему має велике політичне значення. Воно ще раз підтверджує величезний вплив марксистсько-ленінського вчення на сучасний міжнародний революційний рух, віру трудящих мас у правильність цього вчення. Отже, перемога Великої Жовтня і побудова соціалізму в СРСР на ділі показали правильність марксистсько-ленінського положення про те, що важливою умовою перемоги пролетарської революції і будівництва нового соціалістичного суспільства є міцний союз пролетаріату з селянством. Факт перетворення емблеми «Серп і молот» у міжнародну пролетарську емблему свідчить також і про величезний міжнародний авторитет Радянського Союзу — невтомного борця за мир, національну незалежність і соціальний прогрес.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. К., Політвидав України, 1967. 64 с.
2. Декреты Советской власти, т. 2. М., Госполитиздат, 1959. 686 с.
3. Сокольников М. Автор советской эмблемы — «Литературная Россия»; 1965, 5 листопада.
4. Гюфрина Б. Евгений Иванович Камзолкин — автор эмблемы «Серп и молот». — «Искусство», 1969, № 11, с. 37—43.

5. Киселев Г. Ф., Любишева В. А. В. И. Ленин и создание государственной печати и герба РСФСР. — «История СССР», 1966, № 5, с. 21—26.
6. Киселев Г. Ф., Сперансов Н. Н. Эмблемы мира и труда. М., Политиздат, 1968. 64 с.
7. Герасимов С. Первое празднество Октябрьской революции. (Воспоминания художника). — «Искусство», 1957, № 7, с. 44—45.
8. «Правда», 1965, 29 травня.
9. Бабенко А. Деякі питання радянської емблематики. — «Архіви України», 1965, № 4, с. 60—62.
10. Стрельський В. Емблеми розповідають. — «Наука і суспільство», 1965, № 10, с. 38—40.
11. Ильинский В. История в символах. — «Молодой коммунист», 1967, № 11, с. 93—95.
12. Смирнов И. С. Ленин и советская культура. М., Изд-во АН СССР, 1960. 448 с.
13. Луппол А. Эмблема нашей Родины. — «Декоративное искусство СССР», 1957, юбилейный номер, с. 8—9.
14. Зайцев Б. Історія створення першої радянської державної печатки. — «Архіви України», 1966, № 6, с. 22—26.
15. Центральный музей Збройних Сил СРСР (Москва).
16. Мальцев М., Курчин Г. Первый советский, первый боевой. М., Воениздат, 1965. 199 с.
17. Волков-Ланит Л. История пишется объективом. — «Наука и жизнь», 1967, № 6, с. 20—31.
18. Центральный державний архів кінофотодокументів СРСР (Москва).
19. Дошкоц Андрей. За диктатуру пролетариата в Венгрии. — 1919 год в Венгрии. Сборник материалов к 40-летию Венгерской Советской Республики. М., Госполитиздат, 1959. 272 с.
20. Центральный музей В. И. Ленина (Москва).
21. Музей К. Маркса і Ф. Енгельса (Москва).
22. «Учительская газета», 1975, 8 березня.
23. «Інтернаціонал» над Африкою. — «Всесвіт», 1970, № 4, с. 39—41.
24. Українська радянська енциклопедія, т. 11. К., «Радянська енциклопедія», 1963. 592 с.
25. Светом Октября. Альбом. Составитель И. Г. Лупало. М., Политиздат, 1967. 312 с.
26. Советская историческая энциклопедия, т. 1. М., «Сов. энциклопедия», 1961. 1024 с.
27. «Комуніст», 1937, 22 квітня.
28. Солидарность народов с Испанской республикой. 1936—1939. Сборник. М., «Наука», 1972. 368 с.
29. Харківський історичний музей.
30. Валькарсель Густаво. Маленькая история моего стихотворения. — «Огонек», 1969, № 45, с. 3.
31. «Иностранная литература», 1967, № 5.
32. «Новое время», 1967, № 45.

М. П. ПОДЛЕСНИЙ, канд. іст. наук

ІДЕЇ ЖОВТНЯ І РОБІТНИЧИЙ РУХ В КРАЇНАХ РОЗВИНУТОГО КАПІТАЛІЗМУ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ

В наш час, коли рух людства до соціалізму набуває необоротного характеру, історичний досвід Великої Жовтневої соціалістичної революції, ленінські ідеї про гегемонію пролетаріату в революційній боротьбі трудящих стають особливо значимими і актуальними. Ідеї і досвід Жовтня дають можливість знаходити і творчо

застосовувати все нові й нові форми, резерви і методи революційних дій з врахуванням конкретних історичних умов кожної країни.

Ідеї і досвід Жовтневої революції прямо і безпосередньо стосуються сучасного робітничого руху в розвинутих капіталістичних країнах. В тезах ЦК КПРС до 50-річчя Жовтневої революції говориться: «Найважливіших завоювань трудящі Заходу досягли під безпосереднім впливом Жовтня, успіхів будівництва соціалізму і комунізму. Ці успіхи, сила прикладу соціалістичних країн є могутнім стимулом поглиблення класових битв, які розгортаються нині в дедалі різноманітніших формах» [5, с. 54].

Історія не знає іншої події, яка б з такою силою відбилась на мисленні і діях народних мас, як перемога Жовтневої революції. Робітничий клас, трудящі, прогресивна інтелігенція з ентузіазмом сприйняли Жовтневу революцію. Ці почуття добре виразив Марсель Кашен: «Наш обов'язок — відкрито заявити буржуазії, що ми повні рішимості примкнути до великої російської революції, яка є зараз основним оплотом проти світового імперіалізму» [8, с. 100].

Буржуазний світ протягом ряду років після Жовтня потрясали революційні бої робітничого класу. Пролетарські революції в Угорщині, Словачії, Фінляндії, листопадова революція 1918 р. в Німеччині, революційні виступи робітничого класу Італії, Болгарії, Польщі і ряду інших країн, могутнє піднесення класових боїв трудящих у Франції, Англії, США і в інших капіталістичних державах у 1918—1923 рр. підтвердили правильність висновку ленінізму про те, що світова капіталістична система в цілому дозріла для соціалістичної революції.

Як відомо, тоді буржуазії вдалося відбити першу спробу прямого наступу західноєвропейського пролетаріату на твердині монополістичного капіталу. Але їй не вдалося зупинити закономірний процес суспільного розвитку, знищити об'єктивно історичну тенденцію. Жовтнева революція, робітничий рух віднині на довгі роки визначили важливі риси політичного життя капіталістичного світу. Під впливом Жовтня змінився характер боротьби і вимог трудящих. Жовтнева революція поклала початок великого шляху боротьби і звершень. Аналізуючи ідеї і досвід Великої Жовтневої соціалістичної революції, досвід революційного руху в капіталістичному світі за останні роки, можна зробити висновок: справа, розпочата російським пролетаріатом, виявилась нездоланною.

Яке ж значення цієї важливої події історичного розвитку для сьогодення? Яке місце і роль робітничого руху в країнах розвинутого капіталу в світовому революційному русі, в якому напрямку розвивається він, які його характерні риси і особливості в наші дні?

Питання про становище і боротьбу робітничого класу в країнах розвинутого капіталізму не нове. Останнім часом колективна марксистсько-ленінська теоретична думка збагатилась рядом нових цікавих праць, де глибокий, творчий аналіз якісних змін в ро-

бітничому русі капіталістичних країн поєднується з переконливою, добре аргументованою критикою буржуазних і ревізіоністських теорій [17—23]. Рішуча відсіч буржуазним і ревізіоністським концепціям і побудовам з одночасним поглибленням і розвитком дослідження про робітничий клас і робітничий рух є насущним завданням марксистів-ленінців.

Автор даної статті, не претендуючи на повний виклад проблеми, прагне розглянути в загальній формі деякі найістотніші питання особливостей робітничого руху в країнах розвинутого капіталізму на сучасному етапі під кутом зору ідей і досвіду Великого Жовтня.

Буржуазні ідеологи і ревізіоністи всіх мастей висунули концепцію про падіння революційних можливостей робітничого класу на Заході. На їх думку, робітничий клас перестав бути революційною силою, бо він, як самостійний клас у марксовому розумінні, вже не існує. На зміну йому в нових умовах нібито прийшли нові соціальні сили, а робітничий клас «депролетаризується», зливається з буржуазними верствами суспільства, приймає їх «цінності», їх стиль і спосіб життя; відбувається нібито обуржуазнення пролетаріату, розчинення його в якомусь «середньому класі».

Цілком зрозуміле соціальне підґрунтя таких міркувань, покликаних «довести», що сучасна науково-технічна революція в умовах державно-монополістичного капіталізму ліквідує суспільні класи, а разом з ними і умови для класової боротьби.

Реальні факти показують зовсім протилежне. Перший і найважливіший урок історичного досвіду Великої Жовтневої соціалістичної революції, ленінської ідеї про гегемонію пролетаріату в революційній боротьбі трудящих мас для антимонаполістичного, демократичного руху розвинутих капіталістичних країн полягає в тому, що робітничий клас і сьогодні є найорганізованішим і найсильнішим з усіх класів буржуазного суспільства.

Загальна чисельність найманих працівників фізичної і розумової праці в капіталістичних країнах на середину 1973 р. досягла 235 млн. чоловік [14, с. 91], в тому числі 108 млн., тобто майже половина, припадає на Західну Європу. Частка осіб найманої праці в самодіяльному населенні країн розвинутого капіталізму становить, за даними на початок 70-х років, 80% (в Англії — 93,5%, в США — 91,6%, в Канаді — 85%, ФРН — 82,6%, у Франції — 76,8%, в Італії — 65%, в Японії — 62,6% і т. д.) [9, с. 136—137].

Розгортання науково-технічної революції в умовах державно-монополістичної системи зумовлює подальшу прискорену пролетаризацію населення, що веде до розширення меж робітничого класу, включення до його складу нових загонів, в тому числі й груп трудящих нефізичної праці, насамперед за рахунок прогресивних галузей. Будучи в соціальному відношенні єдиним класом, який протистоїть капіталу, він має складну внутрішню структуру. Незважаючи на ускладнення в післявоєнний період сукупного суспільного працівника і відповідно робітничого класу, все більшого зна-

чення набувають загальні характеристики, що об'єднують найманих робітників у соціальне ціле, в клас. І в наші дні робітничий клас країн розвинутого капіталізму — це, як і раніше, клас найманих працівників, які антагоністично протистоять буржуазії, не мають засобів виробництва, живуть продажем своєї робочої сили; їх становище в системі виробничих відносин є підлеглим, вони зазнають експлуатації, їх функції суто виконавські, а прибуток визначається величиною вартості робочої сили.

І в наші дні робітничий клас капіталістичного суспільства був і залишається провідною силою в антимонополістичній боротьбі, причому його роль в революційному русі неухильно зростає. Керівна роль робітничого класу пояснюється не тільки тим, що це найчисленніший і постійно зростаючий клас (за підрахунками Інституту міжнародного робітничого руху СРСР, лише за останні 20 років питома вага робітничого класу в усьому самодіяльному населенні індустріально розвинутих капіталістичних країн зросла з 54 до 67%) [12, с. 23]. Вона зумовлена вирішальною роллю робітничого класу в економіці тієї чи іншої країни, високим рівнем організованості, свідомості, вмінням притягти на свій бік симпатії інших загонів трудящих.

Минулі роки показали правильність оцінок основних тенденцій і перспектив класової боротьби в країнах імперіалізму, даних на XXIV та XXV з'їздах КПРС. «Зросли сила й авторитет робітничого класу, піднялась його роль як авангарду в боротьбі за інтереси трудящих, справжні інтереси нації», — підкреслювалось на XXV з'їзді [4].

Весь хід суспільного розвитку після Жовтневої революції показує, що в умовах панування державно-монополістичної системи не тільки загострюються всі попередні суперечності капіталізму, але й породжуються нові на ширшій основі. Зростання суперечності між працею і капіталом є наслідком поглиблення невідповідності між роллю робітничого класу як головного творця матеріальних цінностей і його приниженим, підлеглим і пригніченим становищем в системі капіталістичного виробництва і в усій сукупності суспільних відносин. За післявоєнні роки робітничий клас в країнах капіталу внаслідок запеклих боїв добився певних успіхів в економічній і політичній галузях: підвищилася заробітна плата, поліпшилася система соціального страхування, охорони здоров'я. Трудящі стали купувати більше товарів тривалого користування. Їм вдалося в ряді країн добитися законодавчого визнання прав на страйки, на вуличні маніфестації, на свою робітничу пресу і т. п. Посилаючись на ці факти, буржуазна пропаганда створила міф про «суспільство масового споживання», «суспільного достатку», про «споживацьке суспільство». Проте цей міф викриває практика. Капіталізм за своєю природою нездатний розв'язати проблему дійсного піднесення життєвого рівня трудящих. Поліпшення становища трудящих має частковий і суперечливий характер. Їх завоювання будуть неповними, нетривкими, поки підойми економіч-

ної і політичної влади перебувають в руках монополістичної олігархії.

Сімдесяті роки ХХ століття входять в історію капіталізму як смуга потрясінь у сфері економіки, політики, соціальних відносин. Саме в ці роки у капіталістичному світі вибухнула економічна криза, гостроту і глибину якої, за визнанням самих буржуазних діячів, можна порівняти лише з кризою початку 30-х років. Л. І. Брежнев підкреслював на XXV з'їзді КПРС: «Тепер усі бачать: спростовано один з головних міфів, створених реформістами і буржуазними ідеологами,—міф про те, ніби капіталізм наших днів здатний позбутися криз. Нестабільність капіталізму стає дедалі очевиднішою. Обіцянки «оздоровити» капіталізм і створити в його рамках «суспільство загального благоденства» зазнали очевидного провалу» [4]. Криза серйозно розпалила соціальну атмосферу в світі капіталізму. Від її ударів страждають широкі маси трудящих, зокрема представники національних меншостей, іноземні робітники, молодь, жінки. Різко загострилася проблема зайнятості. Навіть за офіційними даними ООН рівень безробіття в розвинутих капіталістичних країнах становив на початок 1976 р. більше 15 млн. чол. [4]. А в 1973 р. загальне число офіційно зареєстрованих безробітних в розвинутих капіталістичних країнах становило 8,3 млн. чол., в 1974 р.— 9,5 млн. [15, с. 13]. Такого зростання безробіття, що охопило навіть висококваліфікованих працівників, не спостерігалось з часу другої світової війни. На кінець 1975 р. армія безробітних нараховувала більше 1 млн. чол. у Франції, Великобританії, Японії, ФРН, а в США близько 8 млн. чол. [10, с. 87].

З початку 70-х років у найгострішу проблему всього західного світу перетворилась інфляція. Швидке підвищення цін викликало різке подорожчання життя в капіталістичних країнах і серйозне погіршення матеріального становища трудящих, особливо робітничого класу. За даними Міжнародного валютного фонду, темпи зростання вартості життя в розвинутих капіталістичних країнах збільшилися в середньому майже втричі — з 4,5% в 1972 р. до 12,8% в 1974 р., а в ряді країн ще значніше (в Японії — з 4,5% до 22,6%, в Італії — з 5,7% до 19,1% і т. д.) [15, с. 3]. Ціни підвищилися на всі види продуктів харчування і промисловості, на товари широкого вжитку. В кризовому 1974 р. ціни на предмети споживання зросли [дані від листопада 1973 р. до листопада 1974 р.] в США — на 12,2%, в Англії — на 18,3%, в Японії — на 25,7%, Франції — на 15%, Італії — на 24,8%. Одночасно посилюється і податковий тягар. В цілому у згаданих капіталістичних країнах понад 40% зарплати, якщо враховувати непрямі податки, викачується державно-монополістичним насосом. Особливо швидкими темпами збільшується вартість житла і медичного обслуговування.

Технічний прогрес в умовах капіталізму означає подальше удосконалення методів експлуатації трудящих, більш гнучкі і завуальовані форми інтенсифікації праці. Наслідком цього є високий рівень професійних захворювань, нещасних випадків на виробництві.

ві, ранньої втрати працездатності. В США, за даними профспілок, кожну хвилину 18—20 чоловік зазнають виробничих травм, а щоденно гине 55 чоловік. На промислових підприємствах ФРН в середньому кожні 13 секунд трапляється нещасний випадок, кожні 3 хвилини один робітник повністю втрачає працездатність і стає інвалідом, а кожні 2 години реєструється травма із смертельним кінцем [14, с. 101].

У переважній більшості капіталістичних країн посилення інтенсивності праці відбувається при незначному скороченні, а часто навіть і при збільшенні фактичної тривалості робочого часу. У Франції, наприклад, фактична тривалість робочого тижня — 44 години (при 40 годинах за законом), а в сфері обслуговування і в сільському господарстві — 60 годин. У США, при середній тривалості робочого тижня 40,6 години, щорічно понад 12 млн. чол. зайняті понадурочно. У ФРН середня тривалість робочого тижня в обробній промисловості — 43,7 години, в Англії — 45,7, в Японії — 43,9 години (до кризових потрясінь 70-х років).

Таким чином, в соціально-економічній сфері антагоністичні суперечності капіталізму показують робітничому класові, що, незважаючи на свої певні завоювання, він залишається експлуатованим класом.

Наступ монополістичної буржуазії на життєвий рівень, політичні і соціальні права робітничого класу викликає з його боку зростаючий опір. Л. І. Брежнев у Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії відзначав: «Робітничий клас відповідає на це по-пролетарському, посиленням боротьби проти великого капіталу — головного винуватця соціальних бід. Страйкова боротьба, в якій беруть участь найрізноманітніші верстви трудового населення, досягла найвищого за останні десятиріччя рівня» [4].

У класову боротьбу трудящих за свої економічні інтереси, політичні права, за мир, демократію і соціальний прогрес 70-ті роки внесли немало нового. Зросли масштаби класової боротьби. Вона розгортається в умовах загострення зовнішніх і внутрішніх суперечностей імперіалізму, поглиблення загальної кризи світової капіталістичної системи. Події останніх років показують, що капіталістична система не в змозі справитися з безліччю соціальних проблем. Робітничий клас все більше переконується, що уряди і не хочуть, і не можуть знайти розв'язання цих складних питань в умовах системи державно-монополістичного капіталізму. Прогресивні сили тут все частіше приходять до висновку, що глибокі демократичні перетворення, спрямовані на загальне поліпшення становища трудящих, можливі лише з ліквідацією самого капіталістичного ладу.

Розвиток робітничого руху в капіталістичних країнах визначається сукупністю внутрішніх і зовнішніх умов. Примат належить об'єктивним факторам, що визрівають в надрах самого капіталістичного суспільства. Проте нинішнє становище і боротьбу робітничого класу в цих країнах не можна зрозуміти лише на основі по-

яснення внутрішніх закономірностей капіталізму. Тут необхідне і врахування зовнішніх умов, вплив яких на хід і результати революційного руху якісно зріс після Великої Жовтневої соціалістичної революції і особливо після утворення і зміцнення світової системи соціалізму. Немає жодної сфери суспільного життя і жодного району земної кулі, де б не проявлявся все зростаючий вплив світового соціалізму.

Боротьба робітничого класу в капіталістичному світі відбувається на фоні розрядки міжнародної напруженості, яка все більше визначає політичне, соціальне та ідеологічне обличчя світу в останній третині XX століття. Це створює додаткові сприятливі умови для розвитку класової боротьби в капіталістичних країнах. Однак самі по собі ці умови ще не гарантують успішного розвитку революційного процесу. Необхідні певне поєднання як об'єктивних, так і суб'єктивних факторів, правильна політична стратегія і тактика боротьби робітничого класу, його організацій з врахуванням своєрідності нинішнього етапу загальної кризи капіталізму. Таким чином, йдеться про суб'єктивний фактор, якому такого великого значення надавав В. І. Ленін.

Які ж сьогодні основні фактори класової боротьби, що дозволяють судити про настрої трудящих і про стан робітничого руху?

З кінця 60-х років робітничий клас країн розвинутого капіталізму перейшов до широкого повсюдного наступу. Класові битви між працею і капіталом набули такого розмаху, такої упертості і політичної гостроти, які бувають характерними для переломних етапів у розвитку робітничого руху. Факти говорять про розширення масштабів страйкової боротьби. Якщо за п'ятирічний період (від 1966 по 1970 рік) в усьому капіталістичному світі страйкувало і брало участь у політичних виступах 273 млн. чол., то в 1971—1975 рр. це число, за попередніми даними, зросло до 315 млн. [11, с. 18]. Показово, що особливо великі класові бої в першій половині 70-х років розгорнулися саме в цитаделях імперіалізму. Якщо в 1965 р. в країнах розвинутого капіталізму страйкувало 19 млн. чол., то в 1969 р. — уже 44 млн. В 1974 р. статистика зареєструвала 47 млн. учасників страйків, а в 1975 р. — майже 50 млн. чол.

Серед особливо активних виступів 1974 р. — могутні загальнонаціональні страйки 270 тис. шахтарів і 1,2 млн. металістів Великобританії, 120 тис. шахтарів і 106 тис. швейників США, 500 тис. робітників комунальних підприємств ФРН, неодноразові страйки мільйонних загонів трудящих Японії і Італії. 1975 р. ознаменувався рядом нових масових виступів трудящих.

Звертає на себе увагу розширення географічних кордонів страйкового руху. За останні роки страйкові бої потрясли і країни, в яких укоренилися традиції «класового миру» (Швеція, Норвегія, Швейцарія). Практично в усіх індустріально розвинутих країнах страйковий рух став постійним фактором національної ситуації.

Для сучасних страйків особливо характерна масовість. Так, у ряді країн значно почастишали великі загальнонаціональні страй-

ки. Протягом 1974 р. тільки в 6 провідних капіталістичних країнах (США, Франція, Італія, Англія, ФРН, Японія) відбулося близько 20 загальних страйків, зокрема в Італії протягом 1974 р. сталося 7 таких виступів.

Страйковий рух розширює не тільки географічні, а й соціальні кордони. Різке загострення класової боротьби в країнах Заходу, великі битви робітничого класу проти монополістичного капіталізму з особливою гостротою ставлять питання про союзників робітничого класу, про зближення і єдність дій різних загонів трудящих у цій боротьбі. Новітні соціально-політичні зрушення не тільки сприяють посиленню суспільної ролі власне робітничого класу, але й зміцнюють об'єктивну основу для союзу робітничого класу з найширшими верствами суспільства.

Масові виступи трудівників сільського господарства стали яскравим вираженням тенденції до розширення соціальної бази класової боротьби. Хоча питома вага селянства в соціальній структурі суспільства падає, проте воно являє собою сьогодні і в майбутньому важливу політичну силу. Для деяких країн Західної Європи з відносно низьким і середнім рівнем розвитку капіталізму (Греція, Португалія, Іспанія) чисельність зайнятих у сільському господарстві дорівнює від $\frac{1}{3}$ до 50% самодіяльного населення. В індустріально розвинутих капіталістичних країнах його частка в самодіяльному населенні становить в середньому від 1% (Великобританія) приблизно до 19% (Японія) [11, с. 19].

Якщо в минулому активні виступи трудівників сільського господарства відмічались переважно в Італії і лише зрідка в деяких інших країнах, то в останні роки вони охоплюють більшість країн Європи і Північної Америки. Тому і сьогодні зберігає свою актуальність висновок комуністів про важливість зміцнення союзу робітників і селян як однієї з умов успіху боротьби проти влади монополій.

Поряд з виступами пролетаріату повсякденним явищем стають страйки, демонстрації і інші бойові виступи трудівників невиробничої сфери. Страйки різних категорій службовців, учителів, журналістів, медичних працівників мали місце практично в усіх країнах розвинутого капіталізму. У Великобританії і Іспанії, в Італії і Японії, у ФРН і Франції, в США страйки службовців і інших загонів трудящих невиробничої сфери набули незвичайного розмаху і гостроти. Чисельність цієї категорії трудящих в капіталістичних країнах росте дуже швидко. Нині у США, Великобританії, Канаді, Бельгії, Нідерландах і Швеції більше половини зайнятого населення вже працює в сфері послуг. В Японії, ФРН, Франції, Італії зайнятість в галузях обслуговування у кінці 60-х років досягла 37—47% загального числа працюючого населення [14, с. 95]. Незважаючи на неоднорідність і складність цієї соціальної спільності, роль більшості її представників у процесі виробництва товарів і послуг принципово не відрізняється від ролі робітників, а за рівнем доходу і освітою вони дуже близькі до робітників. Саме тут

відбувається, хоча й повільне, але цілком обумовлене зближення між двома категоріями трудящих: робітниками і рядовими службовцями. В цілому ж значних відмінностей, які ще є між ними, менше, ніж будь-коли в минулому.

Важливим фактором суспільного життя країн розвинутого капіталізму в сучасних умовах стала молодь. Їй належить велика питома вага в армії найманої праці. В той же час працююча молодь перебуває в найзгубнішому становищі. Тільки в Західній Європі і Північній Америці число молодих людей віком 15—24 років перевищує 200 млн., 40% їх зайнято в матеріальному виробництві і сфері обслуговування. При цьому в США, Франції, ФРН і ряді інших держав капіталістичного світу питома вага молоді в армії безробітних досягає 20—35%.

Останнім часом спостерігається піднесення суспільно-політичної активності широких студентських мас. Науково-технічна революція потребує підвищення загальноосвітнього рівня робітників і службовців. Це зумовило бурхливе зростання числа студентів і учнів старших класів. Протягом 1960—1971 рр. їх кількість у США збільшилася від 2,5 до 7,5 млн. чоловік. В Західній Європі нараховувалось на 1971 р. близько 3 млн. студентів [13, с. 305]. «Виступи молоді,—говориться в заключному документі міжнародної Наради комуністичних і робітничих партій,—відображають глибоку кризу сучасного буржуазного суспільства» [3, с. 278]. Комуністи високо оцінюють піднесення молодіжного руху і беруть в ньому активну участь.

Характерною рисою нашого часу є масова участь жінок у класовій боротьбі, в антимонополістичному русі. Швидко розвивається співробітництво робітничого класу з жіночим рухом, авторитет якого знайшов вираження, зокрема, в тому, що Організація Об'єднаних Націй оголосила 1975 рік роком жінки. Комуністи розглядають жіноче питання як органічну частину загальної боротьби робітничого класу, всіх трудящих за демократію і соціалізм, оскільки «втягнути в політику маси не можна без того, щоб не втягнути в політику жінок» [2, с. 354].

Важливою особливістю сучасного етапу класової боротьби трудящих в країнах капіталу є процес політизації страйкового руху, посилення антикапіталістичного характеру цієї боротьби в цілому. Неспроможність капіталізму розв'язати найгостріші соціальні суперечки стає все очевиднішою для мільйонів людей, спонукаючи їх до активної боротьби. Новизна в постановці цього питання, його новий якісний ступінь полягає в тому, що навіть в рамках існуючих виробничих відносин можна вести успішну боротьбу за корінні перетворення всієї системи суспільних відносин. І пролетаріат уже нині, власне, ставить перед урядами своїх країн такі вимоги.

Як і раніше, в бойових виступах пролетаріату переважають традиційні економічні вимоги: за гарантоване робоче місце, за під-

вищення заробітної плати, за поліпшення умов праці і т. п. Але тепер ці вимоги набувають нового змісту і нової гостроти, а часто і політичного звучання. Одним з центральних і найактуальніших перетворень робітничого руху є боротьба за обмеження економічної сили монополій з одночасним наданням трудящим широких демократичних прав у сфері економіки. Таким чином, на порядку денному постали вимоги структурних перетворень економічної системи, встановлення контролю робітників над діяльністю капіталістичних підприємств шляхом демократичної націоналізації і надання більших прав представникам профспілок у галузі виробництва. Ці вимоги в сучасних умовах переростають традиційні рамки економічної боротьби, бо їх реалізація передбачає необхідність здійснення серйозних соціально-економічних перетворень. Такі вимоги надають виступам трудящих яскраво вираженого політичного забарвлення, перетворюють їх у виступи, спрямовані проти всієї системи державно-монополістичного капіталізму. До сучасної економічної боротьби застосовна характеристика, дана К. Марксом: «...з розрізнених економічних рухів робітників повсюдно виростає політичний рух, тобто рух класу, який прагне здійснити свої інтереси в загальній формі, тобто в формі, що має примусову силу для всього суспільства» [1, с. 268].

Велике місце в загальних вимогах трудящих займають питання про збереження і розширення демократії. Боротьба за демократію, підводячи на практиці широкі верстви робітничого класу, трудящих до розуміння необхідності соціалістичної революції, виступає як складова частина боротьби за соціалізм. Комуністи вважають, що тільки шляхом боротьби за передову демократію можна добитися створення широкого фронту всіх лівих, демократичних сил. Лише цим шляхом можна розв'язати завдання, поставлене на порядок денний Жовтневою революцією, — завоювання мас трудящих на сторону соціалізму, яке і сьогодні є найактуальнішим завданням комуністичних і робітничих партій, всіх прогресивних сил капіталістичного світу.

Такі в загальних рисах основні виявлення наростання класової боротьби в країнах розвинутого капіталізму. Що ж стосується головного, то «відбувається істотне якісне зрушення в змісті класової боротьби трудящих. Вона все більше спрямовується проти самої системи державно-монополістичного панування. Робітничий клас від імені народу пред'являє рахунок владі крупного капіталу» [7, с. 14].

Але було б неправильно не помічати труднощів, з якими зустрічається робітничий клас у боротьбі за свої економічні й соціальні права в системі державно-монополістичного капіталізму. Ці труднощі носять об'єктивний і суб'єктивний характер. Головною перешкодою на шляху історично неминучого руху людства до миру, демократії і соціалізму виступає імперіалізм. Незважаючи на повсюдне послаблення позицій, він продовжує залишатися силь-

ним, підступним і небезпечним ворогом. Країни розвинутого капіталізму — головні райони зосередження виробничих, військових і політичних сил імперіалізму. Система державного регулювання відносин праці і капіталу безсила зупинити класову боротьбу, однак вона виявляє певну гнучкість, здатність пристосуватися до нових історичних умов, робити розслаблюючий вплив на робітничий рух, каналізувати його розвиток, направляючи по реформістському шляху. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXV з'їзду партії Л. І. Брежнев підкреслив: «Комуністи далекі від того, щоб передрікати «автоматичний крах» капіталізму. У нього є ще чималі резерви. Однак події останніх років з новою силою підтверджують, що капіталізм — це суспільство, позбавлене майбутнього» [4].

Важливий аспект цього питання — неготовність мас до послідовної боротьби за соціалізм. Іншими словами, на нинішньому етапі капіталістичного розвитку існує розрив між матеріальними передумовами для соціалізму і суб'єктивними факторами їх реалізації. Значна частина робітників і службовців, як правило, перебуває ще в полоні соціал-реформістських і навіть буржуазних ілюзій. Йдеться про відсутність соціалістичної або свідомо антимонополістичної позиції у значної частини населення розвинутих капіталістичних країн. Для того, щоб подолати вказані негативні фактори у свідомості трудящих, завоювати народні маси на бік ідей соціалістичної перебудови суспільства, комуністи висувають як проміжну стратегію завдання підірвати всемогутність монополій і вирвати державу з їхніх рук.

Головною перешкодою на шляху до перемоги робітничого класу був і залишається розкол його лав. А досвід Жовтневої революції, міжнародного робітничого руху свідчить, що єдність — це життєва необхідність сьогодні. Завоювання мас на сторону революції комуністичні партії країн розвинутого капіталізму вважають одним з центральних завдань всієї своєї діяльності. Нині створюються сприятливі можливості для подолання негативних факторів у робітничому русі. Досвід Жовтня, успіхи будівництва соціалізму все більш переконують трудящих, що тільки завдяки їх спільній боротьби на шляхах корінного перетворення капіталістичної системи можна добитися реалізації своїх цілей. Робітничий рух в країнах розвинутого капіталізму неухильно набирає сили, набуває нового досвіду.

Незважаючи на відмінність історичних умов, ідей і досвід Жовтневої революції продовжують зберігати свою величезну значимість і сьогодні. Вивчення, творче застосування основних уроків Великої Жовтневої соціалістичної революції сприяють підвищенню рівня сучасного міжнародного робітничого руху. «Ленінським шляхом під керівництвом партії радянський народ прийшов до перемоги Жовтня і соціалізму. Ленінським шляхом ми йдемо і прийдемо до комунізму», — підкреслюється в Тезах ЦК КПРС до 100-річчя з дня народження В. І. Леніна [6, с. 54].

СПИСОК ДжЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Маркс К. Маркс — Фрідріху Больтке в Нью-Йорк.— Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 33, с. 263—268.
2. Ленін В. І. Міжнародний день робітниць.— Повн. збір. тв., т. 42, с. 354—356.
3. Міжнародна нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. Москва, 5—17 червня 1969 р. Київ, Політвидав України, 1970. 345 с.
4. Брежнев Л. І. Звіт Центрального Комітету КПРС і чергові завдання партії в галузі внутрішньої і зовнішньої політики. Доповідь на XXV з'їзді КПРС.—«Радянська Україна», 1976, 25 лютого.
5. 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Тези ЦК КПРС. Київ, Політвидав України, 1967. 64 с.
6. До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези ЦК КПРС. Київ, Політвидав України, 1970. 63 с.
7. Пономарев Б. Н. В. И. Ленин и международное коммунистическое движение.—«Коммунист», 1974, № 2, с. 5—19.
8. Роше Вальдек. Важнейшее событие современности.— В кн. Великий Октябрь и мировое революционное движение. М., «Правда», 1967. 499 с.
9. Иноземцев Н. И. Современный капитализм: новые явления и противоречия. М., «Мысль», 1972. 159 с.
10. Кузьмин В. И. Развитие экономического кризиса в странах капитала.—«Международная жизнь», 1976, № 2, с. 84—90.
11. Тимофеев Т. Кризис капитализма и классовая борьба.—«Новое время», 1975, № 39, с. 18—20.
12. Тимофеев Т. Философия исторического оптимизма. М., «Знание», 1975. 64 с.
13. Международное коммунистическое движение. Очерк стратегии и тактики. М., Политиздат, 1974. 544 с.
14. Международное рабочее движение. М., Политиздат, 1974. 447 с.
15. Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран. М., «Правда», 1975. 158 с.
16. Углубление социальных противоречий, подъем массовой борьбы.— Сб.: Марксизм-ленинизм и наше время. Вып. 2 (5). Прага, 1975. с. 151—159.
17. Великий Октябрь и мировой революционный процесс. М., Политиздат, 1967. 467 с.
18. Ленин и международное рабочее движение. М., «Мысль», 1969. 607 с.
19. Ленинизм и мировое революционное рабочее движение, М., Политиздат, 1969. 543 с.
20. Ленинская теория социалистической революции и современность. М., Политиздат, 1975. 535 с.
21. Рабочий класс и его союзники. Тезисы Института международного рабочего движения АН СССР.—«Проблемы мира и социализма», 1975, № 2, с. 56—61.
22. Рабочий класс — ведущая сила мирового революционного процесса. М., Политиздат, 1973. 184 с.
23. Рабочий класс в мировом революционном процессе. М. «Наука», 1975. 362 с.